

T.C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KELAM BİLİMDALI

İBÂDİYYE’NİN HARİCİLİK MEZHEBİNE NİSPETİ

-İMAN AMEL BAĞLAMINDA-

Muhammed ÇİÇEKLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ

Konya-2024

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	V
ÖZET.....	VI
ABSTRAC.....	VII
GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu Amacı ve Önemi.....	2
2. Araştırmanın Yöntemi.....	3
3. Araştırmanın Kaynakları.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM.....	5
HÂRİCÎLİK MEZHEBİ	5
1.1. İsimlendirilmesi	5
1.2. Doğuşu.....	6
1.2.1. Cemel Vak’ası	11
1.2.2. Sıffîn Savaşı	15
1.2.3. Tahkîm Olayı.....	17
1.2.4. Nehrevan Savaşı.....	19
1.3. Hâricî Fırkalar.....	21
1.3.1. Muhakkime-i Ūlâ	22
1.3.2. Ezârika	22

1.3.3. Necedât.....	22
1.3.4. Sufriyye.....	23
1.3.5. Acâride	23
1.3.6. Beyhesiyye	23
1.3.7. İbâdiyye.....	23
1.3.7.1. İbâdi Fırkalar	25
1.3.7.1.1. Hafsiyye.....	25
1.3.7.1.2. Yezîdiyye	25
1.3.7.1.3. Hârisiyye.....	25
1.3.7.2. İbâdiyye'nin Görüşleri	26
1.3.7.2.1 Kader.....	26
1.3.7.2.2. Rü'yetullah	26
1.3.7.2.3. el-Esmâ vel-Ahkâm	27

İKİNCİ BÖLÜM29

İMAN AMEL BAĞLAMINDA İBÂDİYYE'NİN HÂRİCÎLERE NİSPET EDİLMESİ29

2.1. İbâdiyye'nin Hâricîlere Nispet Edilmesi	29
2.2. İbâdiyye ve Hâricîler'in Karşılaştırmalı Görüşleri	34
2.2.1. Hâricî ve İbâdiyye'de İmamet Meselesi	34
2.2.2. Hâricî ve İbâdiyye'de Velâyet-Berâet Düşüncesi	36
2.3. İman Amel Bağlamında İbâdiyye'nin Hâricîlere Nispet Edilmesi	38

2.3.1. İmanın Mahiyeti ve Amelle Bağlantısı	38
2.3.2. İmanda İstisna	40
2.3.3. İman ve İslâm.....	42
2.3.4. İman Amel Ayrımı.....	43
2.3.5. İmanın Artıp Eksilmesi	46
2.3.6. Büyük Günah Meselesi	48
2.3.7. İbâdiye ve Hâricîlerde Küfür-Tekfir Anlayışı	53
SONUÇ.....	55
KAYNAKÇA.....	58

ÖNSÖZ

İslam tarihinde yaşanan Sıffın Savaşı'ndan sonra siyasi bir grup olarak Hâricîler ortaya çıkmış ve zamanla kendi içerisinde fırkalara ayrılmışlardır. İbâdi araştırmacılar her ne kadar şiddetle karşı çıksalar da gerek klasik kaynaklarda gerek günümüz kaynaklarında Hâricîlerin bu kollarından biri olarak Hâricîlik mezhebine nispet edilmişlerdir. Bu çalışmada İbâdiyye'nin Hâricîlik mezhebine nispet edilmesi iman amel bağlamında yeniden değerlendirilmiştir.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hâricîlerin isimlendirilmesi, ortaya çıkışı, fırkaları ve İbâdiyye'nin Hâricîlere nispet edilmesine değinilmiştir. İkinci bölümde ise iman mahiyeti, iman ve amel bağlamında İbâdiyye'nin Hâricîlere nispet edilmesi ve amelin imandan bir cüz sayılıp sayılmaması neticesinde ortaya çıkan iman artıp eksilmesi, imanda istisna, büyük günah konularına değinilmiştir.

Çalışmamızda İslam Mezhepleri Tarihi alanında yazılmış Sünni kaynaklardan ve özellikle Eş'arî'nin "*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*" ve "*el-İbâne'an Usûli'd-Diyâne*" adlı eseri İbn Hazm'ın "*el-Fasl*" Şehristânî'nin "*Milel ve Nihal*" Abdulkahir el-Bağdadi'nin "*el-Fark Beyne'l-Fırak*" adlı eserlerinden yararlanılmıştır. Bunlara ek olarak İbâdi alimlerin yazmış oldukları eserlerden ve özellikle Ali Yahya Muammer'in "*el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l-İslâmiyye*" ve "*el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*" adlı eserlerinden ve Süleyman Bârûni'nin "*Muhtasaru Tarihül İbâdiyye*" adlı eserinden yararlanılmıştır.

Bu çalışmayı yapmam için bana destek ve katkılarını esirgemeyip bu konuyu çalışmamda kolaylık sağlayan danışman hocam Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ'a teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca her zaman desteğini hissettiğim ve yoğun çalışmalarım sırasında sabır gösterip bana katlandığı için kıymetli eşim Gülsüm ÇİÇEKLİ'ye ve sürekli çalışmama izin verdiği için küçük kızım Ahsen'e teşekkür ederim.

Muhammed ÇİÇEKLİ

Seydişehir 2024

KISALTMALAR

s.a.v. : Sallallâhü aleyhi vesselam

öl. : Ölüm

h. : Hicri

m. : Miladi

yy. : Yüzyıl

b. : İbn

ts. : Tarihsiz

bk. : Bakınız

T. C
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammed ÇİÇEKLİ
	Numarası	204267001028
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Kelam
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ
	Tezin Adı	İbâdiyye'nin Haricilik Mezhebine Nispeti -İman Amel Bağlamında-

ÖZET

Hız. Ali döneminde iki Müslüman grup arasında cereyan eden Sıffin Savaşı'nda Tahkim'e karşı gelerek siyasi bir grup olarak ortaya çıkan Hâricîler hicri altmış dört yılında fırkalara ayrılmışlardır. İbâdiyye ise gerek klasik kaynaklarda gerek günümüz kaynaklarında Hâricîlerin bu fırkalarından günümüzde yaşayan ve en ılımlı fırkası olarak tasnif edilmektedir. İbâdi araştırmacılar eserlerinde Hâricîlerle anılmaktan hoşnut olmadıklarını belirterek yapılan bu tasnife karşı çıkmaktadırlar. Bir mezhebi, mezhep taassubuna maruz kalmadan tanıyabilmek için o mezhebe tabi olanların eserlerine de bakmak elzemdir. Bir mezhebi diğer mezhepten ayrı kılan birçok görüşleri olabilir ancak mezheplerin birçok görüşü iman amel ayrımındaki görüşleri neticesinde şekillenmektedir. Çünkü Cemal ve Sıffin savaşında Müslümanların birbirlerini öldürmesi üzerine mezhepler arasında büyük günahın mahiyeti, büyük günah işleyen kişilerin mümin sayılıp sayılmayacağı ve ahiretteki durumları konusunda mezheplerin görüşleri genelde amelin imandan bir parça olup olmadığı görüşlerinin neticesinde şekillenmiştir. Bundan dolayı bu çalışmada İbâdiyye'nin Hâricîlik mezhebine nispet edilmesi iman amel bağlamında ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Hâricîler, İbâdiyye, İman, Amel, Fırka

T. C
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammed ÇİÇEKLİ
	Numarası	204267001028
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Kelam
	Programı	Tezli Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ
	Tezin Adı	The Relation of Ibazis to The Kharijiyya Sect in Context of Faith

ABSTRAC

Hiz. The Kharijites, who emerged as a political group by opposing the Arbitration in the Battle of Siffin, which took place between two Muslim groups during the reign of Ali, split into sects in the year sixty-four of the Hijri. Ibadiyya, on the other hand, is classified as the most moderate sect alive today among the sects of the Kharijites, both in classical sources and in today's sources. Ibâdi researchers oppose this classification by stating that they do not like being mentioned with Kharijites in their works. In order to get to know a sect without being exposed to sectarian bigotry, it is essential to look at the works of those who follow that sect. A sect may have many views that distinguish it from another sect, but many of the views of sects are shaped as a result of their views on the distinction between faith and deeds. Because, after Muslims killed each other in the Battle of Jamal and Siffin, the views of the sects on the nature of the major sin, whether people who committed major sins will be considered believers, and their status in the afterlife were generally shaped as a result of their views on whether deeds are a part of faith or not. Therefore, in this study, the attribution of Ibadiyya to the Kharijites sect will be discussed in the context of faith and deeds.

Key Words: Kharijiyya, Ibazis, Faith, Action, Cardinal Sin

GİRİŞ

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) sağlığında mezhep veya fırka oluşacak kadar ihtilafların olduğu söylenemez. Ancak Hız. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra gerçekleşen ilk olarak imamet meselesi ardından Cemel Vak'ası ve Sıffın Savaşı'nın sebep olmasıyla birtakım akımlar ortaya çıkmıştır. Nitekim tarihçilerin birçoğu Hâricîlerin siyasi bir grup olarak ortaya çıkışını Sıffın Savaşı'nda gerçekleşen hakem olayının kabulüyle Hız. Ali'nin ordusunun dağılmasına bağlamışlardır.

Sıffın savaşında gerçekleşen hakem olayı olarak da bilinen “*Lâ hükme illâ lillâh*” Allah'tan başka hüküm verici yoktur sözüyle Hız. Ali'den ayrılıp Harûrâ'da toplanan bu gruba Muhakkime-i Ūlâ ismi verilmiştir. Muhakkime-i Ūlâ olarak isimlendirilen bu gruba Harûrâ'da toplanmaları sebebiyle Harûriyye veya dinden ve Hız. Ali'den ayrılanlar anlamına gelen Hâricî gibi farklı isimler de verilmiştir.

Hâricîler zamanla kendi aralarında görüş farklılıklarından dolayı fırkalara ayrılmışlardır. Bu fırkalardan İbâdiyye hariç hiçbirisi günümüze kadar varlıklarını sürdürmeyi başaramamışlardır. İbâdiler her ne kadar kabullenmese de gerek klasik gerek günümüz mezhepler tarihi kitaplarında İbâdiyye Abdullah b. İbâz önderliğinde ortaya çıkan Hâricîler'e nispet edilmişlerdir.

İbâdiyye günümüzde Hâricîlerin en ılımlı ve yaşayan tek fırkası olarak kabul edilmesine rağmen İbâdi alimler kendilerinin Hâricîlere nispet edilmesine şiddetle karşı çıkarak bunu kendilerine yapılmış bir zulüm olarak görmektedirler. Bundan dolayı kendilerinin Hâricîlerden beri olduklarını ifade etmek üzere birtakım eserler kaleme almışlardır. Bu eserlerinde Hâricîlerin görüşlerini ve kendi görüşlerini vererek aralarındaki farkları ortaya koymaya çalışmışlardır.

Her ne kadar son zamanlarda İbâdiyye'nin Hâricîlik mezhebine nispet edilmesi İbâdi olmayan araştırmacılar tarafından kaleme alınmaya başlansa da tespit edebildiğimiz kadarıyla bu alanda çok fazla araştırma görülmemektedir. Bundan dolayı bu alanda bir boşluğu doldurabilmek için İbâdiyye'nin Hâricîlik mezhebine nispet edilmesi iman amel bağlamında ele alınacaktır.

1. Araştırmanın Konusu Amacı ve Önemi

Sünni kaynaklarda İbâdiyye, Sıffin Savaşı'nda meydana gelen Tahkim Hadisesi'ne karşı çıkarak bir siyasi grup olarak ortaya çıkmış olan Hâricîlerin günümüzde yaşayan bir kolu olarak sayılmaktadır. Hâricîler zamanla birçok fırkalara ayrılmışlardır. Ancak günümüze kadar varlıklarını sürdürememişlerdir. İbâdiyye'nin diğer fırkalara nazaran daha ılımlı görüşlerinin olması günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmelerindeki en önemli etkenlerden birisidir. Ancak İbâdiyye mensupları kendilerinin Hâricîlere nispet edilmesine şiddetle karşı çıkarak bu konuda eserler ortaya koymuşlardır. Bu eserlerinde Sünni kaynaklarda geçen Hâricîlerle aralarındaki görüş benzerliklerinin doğru olmadıklarına değinmişlerdir. Kendilerinin Hâricîlerden beri olduklarını görüşlerinin onlardan uzak olduklarını sürekli dile getirmişlerdir. Örneğin Hâricîlerin büyük günah işleyenlerin imanlarını yok sayıp ebedi olarak cehennemde kalacaklarına dair görüşlerini ve kendilerinden olmayanları tekfir etmelerini İbâdiler eserlerinde ele almışlar ve kendilerinin bu görüşten uzak olduklarını delillendirerek Hâricîlerden beri olduklarını ortaya koymaya çalışmışlardır.

Bundan dolayı tez çalışmamızda büyük günah, küfür tekfir gibi konularının da bağlantılı olduğu iman amel ayrımı üzerinden İbâdiyye'nin Hâricîler'e nispet edilmesi ele alınacaktır. Zira Hâricîlerin katı görüşleri genelde iman ve amel konusundaki görüşleri neticesinde ortaya çıkmaktadır. İbâdilerin iddia ettiği gibi Hâricîlerle aralarındaki görüş farkları var ise büyük günah, küfür-tekfir gibi konuların bağlantılı olduğu iman ve amel konusunda da aralarında fark olması gerekmektedir.

Tezimiz iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Hâricî düşüncesini daha iyi anlayabilmek için dört halife devri ve özellikle Hâricî düşüncenin oluşmaya başladığı Hz. Osman devri ele alınmıştır. Devamında siyasi bir grup olarak ortaya çıktıkları tahkim olayı ele alındıktan sonra Hâricîlerin fırkalarına kısaca değinilecektir. En son olarak da İbâdiyye'nin ortaya çıkışına ve İbâdiyye'yi daha iyi anlayabilmek için İbâdiyye'nin bazı görüşlerine değinilecektir.

İkinci bölümde ise ilk olarak İbâdi araştırmacılarının Hâricîlerden beri olduklarına dair itirazlarına ve eserlerinde kaleme aldıkları delillere değinmeye

çalışılacaktır. Ayrıca İbâdiyye ve Hâricîlerin aralarında iddia edildiği gibi bir fark olup olmadığını anlamak için karşılaştırmalı bazı görüşleri ele alınacaktır. En son olarak da diğer itikadi mezheplerin iman amel tanımlarına da değinerek İbâdiyye ve Hâricîler iman amel bağlamında değerlendirilecektir.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada İbâdi araştırmacıların kendilerinin Hâricîlerle anılmalarına itirazlarından dolayı, İbâdiyyenin iman amel bağlamında Hâricîlik mezhebine nispet edilmesi araştırılacaktır. Bundan dolayı okuma yoluyla elde edilen bilgilerin sunulması yani tarama yöntemi seçilmiştir.

Araştırmamızda Hâricîlerin teşekkül süreci ve görüşleriyle alakalı yazılmış eserlerin yanı sıra İbâdi araştırmacıların görüşlerini delillendirerek ortaya koyduğu eserler de incelenecektir. Zira bir mezhebin görüşlerini daha iyi anlayabilmek için o mezhebin temsilcilerinin ortaya koyduğu eserlere de bakmak gerekmektedir.

Ayrıca Sünni kaynaklardan İbâdiyye ve Hâricîliğin teşekkül süreci ve görüşleri incelenerek İbâdi araştırmacıların görüşleriyle karşılaştırılacaktır. İbâdilerin Hâricîliği ile ilgili olarak da yazılmış makale tez ve çalışmalara müracaat edilip ayrıca konuyla ilgili Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ndeki maddelere değinilecektir.

3. Araştırmanın Kaynakları

Bu araştırmada öncelikle mezhepler tarihi alanında klasik Sünni kaynaklardan olan, mezheplerin doğuşlarını, fırkalarını, tarihlerini ve doğuşuna etki eden olayları ele alan İmam Eş'arî'nin "*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*" adlı eserinden Şehristânî'nin "*Milel ve Nihal*" adlı eserinden Taberînin "*Tarih-i Taberî*" sinden ve İbnü'l-Esîr'in "*el-Kamil fi't Tarih*" adlı eserinden oldukça yararlanılmıştır. Bunlara ek olarak Abdulkahir el-Bağdadi'nin mezhepler tarihi alanında yazmış olduğu "*el-Fark Beyne'l Fırak*" adlı eserinden ve İbn Hazm'ın yine bu alanda yazmış olduğu "*el-Fasl*" adlı eserden yararlanılmıştır. İbâdi alimlerin bu alanda yazmış oldukları eserlerden ve özellikle Ali Yahya Muammer'in "*el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakü'l-İslâmiyye*" ve "*el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*" adlı eserlerinden ve Süleyman Bârûnî'nin "*Muhtasaru Tarihül İbâdiyye*" adlı eserinden yararlanılmıştır.

İmam Mâtürîdî'nin Kitâbü't Tevhîd ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ından ve Taftazânî'nin Şerhu'l-Akâid'inden istifade edilmiştir. Kadı Abdulcebbar'ın Şerhu'l Usûli-l Hamse'sinden de yararlanılmıştır.

Ayrıca İbâdiyye ve Hâricîler hakkında müstakil olarak ele alınmış makale ve tezlerden ayrıca bunlara ek olarak Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinin konuyla ilgili maddelerinden yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂRİCÎLİK MEZHEBİ

1.1. İsimlendirilmesi

Hız. Peygamber (s.a.v.) zamanında Müslümanlar arasında mezhep oluşacak kadar ihtilafların varlığından söz edemeyiz. Müslümanlar arasında ilk ihtilaflar Hız. Peygamber'in vefatının akabinde gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. İleride değineceğimiz İmamet Meselesi, Cemel Vak'ası, Sıffın Savaşı gibi olayların sebep olduğu ihtilaflarla birlikte birtakım akımlar ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu akımlardan ciddi bir varlık gösterenler olduğu gibi sadece muhaliflikle kalmış daha sonra varlığını yitirmiş ihtilaflar da olmuştur.

İlk dönem İslam toplumunda ortaya çıkan bu akımlardan biri olan ve bu akımların kuşkusuz en önemlisi olan Hâricîlerdir. Hâricî (خارجي) dilde; çıkmak, isyan etmek, başkaldırmak anlamlarına gelen (خروج) kelimesinin, (خارج) şeklinde ismi fâili yapılarak kelimenin sonuna nispet eki ilâve edilmesiyle meydana gelmiştir. Topluluk ismi olarak da kelimenin çoğulu olan havâric (خوارج) ismi kullanılır.¹

Hâricîler hakkında kullanılan çeşitli isimler olduğu gibi bu isimleri kendileri farklı muhalifleri farklı manada kullanmışlardır. Fırkanın muhalifleri tarafından Havâric ismi “*İnsanlardan, dinden, haktan veya Hız. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar*”² anlamında kullanılmıştır. Şehristânî de (öl. 548/1153) bu minvalde “*el-Milel ve'n-Nihal*” adlı eserinde Hâricî ismini “Müslüman toplumun, imamlığı üzerinde ittifak ettikleri imama başkaldıran kimseye Hâricî denir.”³ şeklinde tanımlamıştır. Fırka mensupları ise bu tanımların aksine Hâricî ismini Nisâ

¹ Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam, 2015), 121; Ragıb el-İsfehanî, *el-Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, ter. Prof. Dr. Abdülbaki Güneş, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra, 2020), 335.

² Hasan Onat-Sönmez Kutlu (ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi: El Kitabı* (Ankara: Grafiker, 2018), 64.

³ Abdülkerim b. Ahmed Şehristânî, *Milel ve Nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 108.

suresinde geçen “Kim Allah ve Resulü uğrunda hicret ederek yurdundan çıkarda sonra ölüm onu yolda yakalarsa artık onun mükâfatını vermek Allah’a aittir.”⁴ ayetini esas olarak kâfirlerden ayrılıp Allah’a ve Peygamber’ine hicret edenler anlamında kullanmışlardır. Fırka mensupları tarafından kullanılan diğer bir isim ise Kur’ân-ı Kerîm’in Tevbe suresinde geçen “Allah kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen müminlerin canlarını ve mallarını karşılığında cennet vermek üzere satın almıştır”⁵ ayetini esas olarak kullandıkları Şurât isimdir.⁶ Hâricîler için muhalifleri tarafından kullanılan sözlükte dinden çıkan, yoldan ayrılan anlamına gelen Mârîka isimdir.⁷ Hâricîler için kullanılan diğer bir isim ise Muhakkimedir. Sıffîn Savaşında “*Lâ hükme illâ lillâh*” (Hüküm ancak Allah’a aittir) söylemiyle Hakem olayına karşı çıktıkları için bu isimle anılmışlardır.⁸ Sayılan isimlere nazaran az kullanılmakla birlikte Hâricîlerin Hz. Ali’den ayrılarak ilk toplandıkları yerin adı olan Harûrâ’ya nispet edilerek Harûriyye ve buradaki reisleri Abdullah b Vehb er Râsibî (öl. 38/658) olmasından dolayı Vehbiyye olarak da anılmışlardır.⁹

1.2. Doğuşu

Hâricîlerin doğuşuna birçok tarihçi Sıffîn Savaşı’nda gerçekleştirilen Tahkim Olayı’nın sebep olduğunu söylemiştir. Sıffîn Savaşı’nda siyasi anlamda bir grup olarak ortaya çıktığı ancak öncesindeki olaylarda Hâricî düşüncenin oluştuğunu söylemek daha makul olacaktır. Nitekim Harun Yıldız da ilk Hâricîlerden olan Zeyd b. Husayn et-Tâî (öl. m. 6. yy. (?)), Şureyh b. Evfâ el-Absî (öl. m. 6.yy. (?)), Abdullah b. El-Kevvâ el-Yeşkûrî el-Bekrî (öl. m. 6. yy. (?)) gibi isimlerin Hz. Osman zamanında gerçekleşen isyana katılmalarından ve Hâricîlerin Hz. Osman’ın öldürülmesini sahiplenmelerinden dolayı Hâricî fikrinin oluşumunu Hz. Osman zamanına kadar götürmektedir.¹⁰ Bundan dolayı Hz. Ali döneminde gerçekleşen Sıffîn savaşına geçmeden önce Hz. Osman

⁴ “Kur’ân Yolu, (Erişim 25.12.2023) en-Nisâ 4/100.”

⁵ “Kur’ân Yolu, (Erişim 25.12.2023) et-Tevbe 9/111.”

⁶ İrfan Abdulhamîd, *İslâm’da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet, 1981), 74.

⁷ Metin Yurdagür, *Kelâm Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 124.

⁸ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 110.

⁹ Onat-Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 64.

¹⁰ Harun Yıldız, “Hâricî Düşüncesinin Gelişimi”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (1999), 257-258.

dönemine ve öncesi Hulefâ-yi Râşidîn olarak isimlendirilen dört halifenin dönemine kısaca değinmekte fayda olacaktır.

Hiz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra ilk tartışmalar halifenin kimin olacağı konusunda olmuştur. Hiz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra Ensar'dan bir grup Sakîfetü Benî Sâide'de toplanıp Sa'd b. Ubâde'ye (öl. 14/635(?)) biat etmek istediler. Bu durumdan haberi olan Hiz. Ebû Bekir toplantıya Hiz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrâhla (öl. 18/639) beraber katılıp Kureyş'in Araplar arasındaki önemine binaen halifenin Kureyş'ten olması gerektiğini vurguladı. Bunun üzerine Hiz. Ebû Bekir'e biat edildi. Az bir sayıdaki sahabenin yaptığı bu biat “*el-bey'atü'l hâssa*” olarak bilinmektedir. Daha sonra Mescid-i Nebevîde bütün Medinelilerin biat etmesine ise “*el-bey'atü'l âmmе*” denilmektedir.¹¹

Hiz. Ömer ise halifelîğe Hiz. Ebû Bekir'in vasiyeti üzerine gelmiştir. Hiz. Ebû Bekir bazı ashabla da görüşerek Hiz. Ömer'in halife olmasını vasiyet etmiş ve Hiz. Osman'a vasiyetnamesini yazdırmıştır.¹² Bu şekilde yapılan halef tayininde Hiz. Ömer bir ihtilafla karşılaşmamış ve on yıl kadar halife olarak görev yapmıştır.

Hiz. Ebû Bekir'in halifelîği döneminde İslam ordusunun Suriye topraklarına girmesi, Yermük Savaşı'yla Bizans'a karşı ilk zaferin alınması gibi olumlu ve önemli gelişmeler yaşanmıştır. Hiz. Ömer döneminde ise İran'ın fethi Kudüs'ün fethi gibi İslam Devleti için önem arz eden fetihler gerçekleşmiştir. Bu iki halifenin hilafete gelişlerindeki süreçte çok fazla ihtilaf olmaması sebebiyle hilafet dönemlerinde iç karışıklıklar çok fazla yaşanmamıştır. Buna ek olarak dönemlerinde yapılan savaşların başarılı olması, fetihlerin gerçekleşmesi ve yönetimi adil bir şekilde yürütmeleri de iç karışıkların olmamasında önemli etkenlerdendir.¹³

Sonuç olarak ilk iki halife dönemine baktığımızda Hiz. Ebû Bekir ve Hiz. Ömer dönemin şartlarını değerlendirerek toplumun birlik ve beraberliğini sağlamada etkili olmuşlardır. Hiz. Ömer hançerle yaralandıktan sonra vefat etmeden önce yerine kimin

¹¹ Cengiz Kallek, “Biat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Aralık 2023), 6/120-124.

¹² Mustafa Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halîfe Dönemi)* (İstanbul: Kubbealtı, 2015), 117.

¹³ Fayda, *Hulefâ-yı Râşidîn Devri*, 155.

geçmesi gerektiği hususunda daha önce yapılmamış bir uygulama ortaya koymuştur. Hz. Ömer Aşere-i Mübeşşire'den olan altı kişiye işaret ederek (Hz. Ali, Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf (öl. 32/652), Sa'd b Ebu Vakkâs (öl. 55/675), Talhâ b. Ubeydullah (öl. 36/656), Zübeyr b. Avvâm (öl. 36/656) aralarından birini halife seçmeleri için talimat verdi. Kendi oğlu olan Abdullah b. Ömer'i de (öl. 73/693) halife olmamak kaydıyla oylamada oyların eşit olması halinde çoğunluğun bir tarafta olması için bu heyete kattı. Halife adaylığından çekilen Abdurrahman b. Avf heyet üyeleri tarafından hakem olarak görevlendirildi. Birtakım istişarelerin sonunda ve heyet üyeleri Hz. Osman lehine oy kullandılar. Hz. Ali de dahil olmak üzere Mescid-i Nebî'deki Müslümanlar Hz. Osman'a biat ettiler.¹⁴

Hz. Osman'ın on iki yıllık hilafet süresinin ilk altı yıllık kısmında sınırların genişlemeye devam etmesi, fetihlerin yoğunluğu sebebiyle toplumsal olarak ciddi derecede bir problemle karşılaşılmamıştır. İkinci altı yıllık hilafet döneminde ise alınan bazı karar ve uygulamalar toplumda tartışmalar ve huzursuzluklar yaratmıştır. Bu nedenle tarihçiler başarılı geçen ilk altı yıllık dönemini (m. 644-649) "*sükûnet dönemi*" olarak isimlendirmişlerdir. İkinci altı yıllık dönemi (m. 650-655) ise toplumsal huzursuzluğun yaşanması, fitnelerin ortaya çıkması ve bunların neticesinde Hz. Osman'ın şehit edilmesinden dolayı "*karışıklık dönemi*" olarak isimlendirmişlerdir.¹⁵

Hz. Osman hilafet döneminde birçok yenilik ve bazı kararlar almıştır. Aldığı bu kararlardan kabul gören olduğu gibi ciddi anlamda tenkit edilip fitne çıkmasına sebep olan kararlar da olmuştur. Kabul gören kararlardan ziyade bu dönemde tezahür eden karışıklıklara ve eleştirilere sebep olan karar ve uygulamalara değinmek gerekmektedir.

Eleştiri ve ayaklanmaların en büyük sebebi olan vali ve devletin diğer önemli görevlerine yapılan atamalardır. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminde yapılan vali atamaları ve devletin önemli görevlerine tayinler liyakat esaslıydı. Hz. Osman

¹⁴ Mustafa Fayda, "Hulefa-yi Râşidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2023), 18/326.

¹⁵ Adem Apak, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Usul İslam Araştırmaları* 4/4 (01 Aralık 2005), 157.

hilafetinde ise Hz. Osman bu görevlere hep yakın akrabaları olan Ümeyyeoğullarını getirmiş, halihazırda kendi akraba ve soyundan olanları ise görevden almamıştır. Hz. Osman'ın görevi devralmadan ve devraldıktan sonraki önemli merkezlerin valilerini incelersek şöyledir. Basra valiliğine Eş-âr Yemen soyundan olan Ebû Mûsa el-Eş 'arî'yi (öl. 42/662-63) görevden alınıp Ümeyyeoğullarından Abdullah b. Âmir'i (öl. 59/679), Mısır valiliğine Kureyş-Sehm kabilesinden olan Amr b. Âs (öl. 43/664) yerine Abdullah b. Sa 'd Ebû Serh (öl. 36/656-657) atanmıştı. Şam valiliğinde ise Ümeyyeoğullarından olan Muâviye b. Ebû Sufyân (öl. 60/680) görevinden alınmayıp Mısır valiliğine devam etmiştir.¹⁶ Hz. Osman'ın bu şekildeki uygulamaları ne Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde ne de diğer halifeler döneminde görülmüştür. Aksine Hz. Ömer kendi yakın çevresini ve akrabalarını devlet yönetiminden uzak tutmaya çalışmıştır. Hz. Peygamber döneminde ise Hz. Ali hariç Hâşimîlerden hiç kimse önemli bir görevde bulunmamaktaydı.

Hz. Osman'ın yaptığı bu atamalar sebebiyle idarecilerin yapmış olduğu icraatlar eleştirilir olup bu kişileri göreve getirmesi sebebiyle bu eleştirilerin asıl muhatabı da Hz. Osman olmuştur. Hz. Osman'a yapılan diğer bir eleştiri ise Hz. Peygamber'in mührünü eris kuyusuna düşürmesidir. Hz. Peygamber'in diğer milletlere yazdığı mektuplarda kullandığı bu mührü Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de hilafetleri döneminde kullanmışlardır. Hz. Osman ise altı yıl bu mührü kullandıktan sonra Medine yakınlarında bulunan eris su kuyusuna düşürmüştür. Hz. Osman mührü bulana büyük mükâfatlar vereceğini söylese de mühür bulunamamış olup bu konuda Hz. Osman'a ağır eleştiriler yapılmıştır.¹⁷ Hz. Osman'ın cuma günü ikinci bir ezan okutması, Mina ve Arafat'ta namazları seferi değil de mukim olarak kıldırması da eleştirildiği konulardan bazılarıdır.¹⁸ Sayılan bu ve benzeri birçok sebep dolayısıyla Kûfe ve Mısır'da idarecilerden kaynaklı iç problemler ortaya çıkmış, devletin başkenti olan Medine'de de iç huzursuzluklar ve mevcut yönetime karşı memnuniyetsizlikler

¹⁶ Apak, "Hz. Osman'ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler", 158.

¹⁷ İzzeddin İbnü 'l Esîr, *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Bahar Yayınları, 1985), 3/117.

¹⁸ Nurullah Fırat, "Hz. Osman'ın Hilafeti ve Yönetim Anlayışına Getirilen Eleştiriler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (2023), 361.

başlamıştır. Böylelikle âsiler önemli şehirlerde halife aleyhine propaganda faaliyetlerini hızlandırmışlardır.

Hiz. Osman zamanında yaşanan propagandalar ve ayaklanmalarla ilgili rivayetlerde Abdullah b. Sebe'nin (öl. (?)) organize ettiği muhalifler halkı yönetime karşı isyana teşvik ediyorlardı. Hiz. Osman'ın halifeliğini elinden almakta kararlı olan âsiler Medine'de Hiz. Osman'ın evini kuşatıp bir süre muhasara altında tuttuktan sonra Hiz. Osman'ı şehit ettiler.¹⁹ Ortaya atılan fitneler ve çatışmalar Hiz. Osman'ın öldürülmesiyle son bulmuş gibi gözükse de aksine daha da körüklenmiştir. Nitekim yaşanan bu hadisenin neticesinde bir grup Müslüman Hiz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü ve katillerinin bulunup cezalandırılması gerektiğini savunmaya başladılar. Bununla beraber diğer bir Müslüman grupta Hiz. Osman'ın  ld r lmesinin doğru olduğunu kabul etmeye başladılar. Hiz. Osman'ın şehit edilmesiyle beraber Müslümanlar arasında resmen bir iç savaş ve siyasi ayrılıklar başlamış oldu. Hiz. Ali, Hiz. Osman'ın öldürülmesini meşru görenlerin desteğini de alarak dördüncü halife olarak hilafet makamına geçmiş oldu. Hiz. Osman'ın öldürülmesini doğru bulmayıp onu şehit edenlerin bulunup cezalandırılmasını isteyen diğer Müslüman grup ise Hiz. Ali'ye biat etmediler.²⁰

Hiz. Ali'nin halife seçilmesiyle beraber Hiz. Ali'den beklenen Hiz. Osman'ı öldürenlerin bir an önce bulunup cezalandırılmasıydı. Talhâ b.  beydullah, Zübeyr b. Avvâm gibi isimler de aynı şekilde Hiz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını istemekteydiler. Hiz. Osman'ı öldürenlerin kalabalık bir grup olması ve Hiz. Ali'nin henüz Medine dışındaki vilayetlerden biat almamış olması Hiz. Ali'nin işini zorlaştırmıştır. Hiz. Ali biat almadığı bu vilayetlere biat davetleri göndermeye başlamıştır. Ancak şam valisi Muâviye kendisine biat teklifi için gelen elçiyi ret cevabıyla geri göndermiştir. Muâviye'nin Hiz. Ali'ye biat etmemesi hususunda  ne sürdüğü sebep ise Hiz. Osman'ın katillerinin bulunup kanını talep etmesi ve Hiz. Ali'yi sorumlu tutmasıdır. Bu fikriyle şamlıları Hiz. Osman'ın kanının intikamını almaya

¹⁹ İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İşl m Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2023), 33/440,441.

²⁰ Kenan Ayar, "Hâricîlerin Hiz. Ali'den ayrılış Süreci", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/4 (2008), 47.

davet etmiştir. Hz. Aişe (öl. 58/678) Talha b. Übeydullah ve Zübeyr b. Avvâm da bu konuda Muâviye ile aynı fikirdelerdi.²¹

Böylelikle Hz. Osman zamanında başlayan iç çekişmeler ve ayaklanmalar daha da artarak Hz. Ali'yi beklemekteydi. Hz. Ali diplomatik ilişkilerle Şam valisi Muâviye'yi ikna edemediğinden bölünmüşlüğü ortadan kaldırmak maksadıyla Muâviye ile savaşıma kararı almıştır. Ancak o sırada Hz. Osman zamanında hac için Mekke'ye gitmiş olan Hz. Aişe hilafete Hz. Ali'nin geldiği haberini alınca Mekke'den dönmekten vazgeçip orada kaldı. Talha b. Übeydullah ve Zübeyr b. Avvâm da Hz. Ali'den istediklerini alamayıp Mekke'de bulunan Hz. Aişe'ye katılmışlardır. Böylelikle Mekke'de de Hz. Osman'ın kanını talep eden bir topluluk oluştu.²²

Hz. Aişe'nin önderlik ettiği bu toplulukla Hz. Ali arasında İslam Tarihi'nde önemli yeri olan Cemel Vak'ası meydana gelmiştir. Cemel Vak'ası'nın konumuzla da bağlantılı olmasından dolayı kısaca değinmekte fayda vardır.

1.2.1. Cemel Vak'ası

Hz. Osman'ın vefatından sonra hilafete Hz. Ali'nin geçtiği haberini Mekke'de iken alan Hz. Aişe Mekke'den dönmekten vazgeçip orada kalmıştır. Mekke'de kalan Hz. Aişe, Hz. Ali'den Hz. Osman'ı öldürenlerin kanını talep etmiştir. Hem Şam valisi Muâviye hem de Hz. Aişe tarafından dile getirilen bu talebi her ne kadar Hz. Ali de istese bu imkânsız gibi görünmekteydi. Hz. Aişe'nin Hz. Osman'a zamanında ağır tenkitler yöneltmesi öldükten sonra ise Hz. Ali'den böyle bir talepte bulunması akıllara Hz. Ali ile aralarındaki ilişkiden dolayı olduğunu getirmektedir.

Mekke'de bulunan Hz. Aişe, Hz. Osman'ın mazlum bir şekilde öldürüldüğü konusunda Mekke halkına bir konuşma gerçekleştirmiştir. Bu konuşmanın neticesinde Cemel topluluğu oluşmuş ve bu topluluk Hz. Osman'ın kanının talebinin nasıl gerçekleştirileceği konusunda müzâkereye başlamışlardır. Cemel ashabının oluşması ve ardından meydana gelen çatışmanın Muâviye'nin halifeye karşı gerçekleştirdiği

²¹ Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarih-i Taberî Tercemesi* (Konya: Can Kitabevi, 1980), 3/191,192.

²² Ayar, "Hâricîlerin Hz. Ali'den ayrılış Süreci", 47.

iktidar mücadelesine yardımcı olduğu bir gerçektir. Nitekim Muâviye Cemel Savaşı vesilesiyle zaman kazanmış ve Hz. Ali ise bu hadiseden dolayı Şam seferini geciktirmek zorunda kalmıştır.²³

Cemel Vak'ası'na katılan grubun amacı görünürde Hz. Osman'ın kanını talep etmek gibi görünse de aslında herkesin beklenti ve hedefinin farklı olduğunu ortak bir hedefte olmadığını söyleyebiliriz. Cemel grubundan olan Muaz b. Ubeyd'in şu sözlerinden de bu dediklerimiz anlaşılacaktır. *“Vallahi eğer biz zafere ulaşmış olsaydık mutlaka kendi aramızda iki grup olup çarpışacaktık çünkü ne Zübeyr emirliği Talhâ'ya bırakıyordu ne de Talhâ Zübeyr'e kalsın diye göz yumuyordu.”*²⁴

Cemel ashabı gayelerine nasıl ulaşabilecekleri konusunda müzâkere yaparlarken Hz. Aişe, Hz. Ali'nin bulunduğu vilayet olan Medine'ye gitmek gerektiğini düşündü. Talhâ b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ise Muâvviye'nin valisi olduğu Şam'a gitme teklifinde bulundular. Abdullah b. Âmir ise kendi destekçilerinin Basra'da olmasından dolayı Basra'ya gitme teklifinde bulundu. Müzâkereler sonucunda Abdullah b. Âmir'in teklifiyle Basra'ya gitme kararı alındı.²⁵

Basra'ya gitmek için harekete geçen Cemel ashabının sayısını İbnü'l-Es'ir (öl. 630/1233) Mekke'den çıkarken altı yüz civarında iken Basra'ya giderken yol boyunca katılımlarla beraber bu sayının üç bin civarına ulaştığını aktarır.²⁶ Basra'ya harekete geçen topluluk Hav'eb denilen bölgeye geldiklerinde köpek havlama seslerini duymaları üzerine Hz. Aişe'nin aklına peygamberin hanımları için söylediği şu söz gelmiştir. “Acaba hanginize hav'eb köpekleri havlayacak” bu sözün aklına gelmesiyle beraber yola devam etmekten vazgeçtiğini söylemişse de yanındaki sahabe Hz. Aişe'yi bu karardan vazgeçirmiştir.²⁷

Hz. Ali Basra'daki Cemel safında bulunanların üzerine sefere çıkmadan önce muhaliflerle görüşmek istiyordu. Bunun üzerine Kûfe ileri gelenlerinden Ka'kâ'b.

²³ Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2) (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 270.

²⁴ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/213.

²⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 273.

²⁶ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/213.

²⁷ Taberî, *Tarih-i Taber'i Tercemesi*, 3/171,172.

Amr'ı (öl. 40/660(?)) elçi olarak göndermiştir. Gönderilen elçi Hz. Aişe, Zübeyr b. Avvâm, ve Talhâ b. Ubeydullah ile görüşüp halifenin etrafında toplanıldığı takdirde Hz. Osman'ın katillerini cezalandırmanın mümkün ve kolay olabileceğini söylemiştir. Ka'ka b. Amr'ın görüşmesi etkili olmuş ki Hz. Aişe ve diğer görüştüğü sahabiler, halifenin de Amr'ın dediği görüşte olmaları durumunda barışı kabul edeceklerini bildirmişlerdir.²⁸ Buna ek olarak Hz. Ali, Talhâ b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm ile görüşüp buraya gelmelerindeki sebepleri öğrenmeye ve sulhu sağlamaya çalışmıştır. Hz. Ali, Zübeyr ile olan konuşmasında Hz. Peygamber'in de aralarında bulunduğu konuşmayı Hz. Zübeyr'e hatırlatması üzerine Zübeyr Hz. Ali ile savaşmamak üzere söz vermiştir.²⁹

Bu gelişmeler barışın sağlandığını ve savaş olmadan tarafların Basra'dan ayrılacağını göstermektedir. Ancak Hz. Osman'ın katilleri, Hz. Ali ve Cemal ashabının sulh yapması halinde kendilerinin cezalandırılacakları endişesinden dolayı görüşmelerin gecesinde karşılıklı olarak saldırı düzenlemişlerdir. Her iki taraf bu saldırı sonucunda hücumu uğradıklarını düşündüklerinden dolayı kılıca sarılmışlardır.³⁰

Bir tarafta Talhâ b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvam ve Hz. Aişe gibi önde gelen sahabe bulunurken diğer tarafta ise yine başka bir sahabi Hz. Ali bulunmaktaydı. Böylece İslam Tarihi'nde Cemel Vak'ası olarak bilinen savaş fiilen başlamıştır. Birdenbire çatışmaların hızlandığı savaş özellikle Hz. Aişe'nin etrafında vuku buluyordu. Hz. Ali savaşın Hz. Aişe'nin bindiği devenin etrafında cereyan ettiğini görünce devenin öldürülmesini emretmiştir. Devenin öldürülmesiyle savaş sona ermiştir. Olayların genelde Hz. Aişe'nin devesinin etrafında cereyan etmesinden dolayı bu savaş İslam Tarihi kaynaklarında Vak'atül Cemel olarak meşhur olmuştur.³¹

Cemel Savaşıyla birlikte Müslümanlar tarihte ilk defa karşı karşıya gelip savaşmış oldular. Cemel Savaşı Hz. Ali'nin galibiyetiyle sonuçlanmasından dolayı bir

²⁸ Mehmet Ali Kapar - İsmail Hakkı Atçeken, *İslam Târihi-1*, ed. Ahmet Önkal (İstanbul: Hikmetevi, 2018), 91.

²⁹ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi' -Târih*, 3/246,247.

³⁰ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 278.

³¹ Kapar-Atçeken, *İslam Târihi-1*, 92.

problem ortadan kalkmış gibi gözükse de aslında daha büyük problemler ortaya çıkarmıştır. Çünkü bu savaşta Talhâ b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm gibi önde gelen sahabenin yanında iki taraftan da birçok sahabe vefat etmiştir.

Cemel Savaşı'nın ilk meydana gelişi her ne kadar siyasi bir olay gibi gözükse de sonucu itibariyle Müslümanlar arasında hem siyasi hem de itikadi tartışmalara sebep olmuştur. Bu savaşın neticesinde mezhepler tarafından savaşa katılanların dini ve dünyevi, iman-küfür durumları değerlendirilmiştir. Şia ve Hâricîler Hz. Ali'nin haklı olduğu ve Hz. Ali'nin karşısında bulunan Hz. Aişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ı ise Hz. Ali'ye isyan etmelerinden dolayı haksız görmüşlerdir. Buna ek olarak daha da ileri giderek Hz. Ali muhaliflerini tekfir etmişlerdir. Mû'tezile'nin çoğunluğu ise Hz. Ali'yi haklı görürken Mû'tezile'den bazıları ise bir tarafın haksız olduğunu ancak hangi tarafın haksız olduğunu bilmenin imkansız olduğu görüşündedirler. Eş'arî ve Mâtürîdî mezhebinden olan Sünnî kelimciler ise Hz. Ali'nin haklı olduğunu Cemel ashabının ise daha sonra pişmanlık duymalarından dolayı tekfir edilemeyeceği görüşündedirler.³²

Netice olarak Cemel ashabının ortak paydası Hz. Ali'nin hilafete gelişine tepki olsa da içerisinde farklı amaçlarla bir araya gelmiş kişiler de bulunmaktaydı. Cemel Vak'ası İslâm Tarihi'nde Müslümanların ilk defa bu şekilde karşı karşıya gelmeleri bakımından önem arz etmektedir. Buna ek olarak, Müslüman'ın Müslüman'ı katletmesinden dolayı iman-küfür meselesini ortaya çıkarması imanın amelden bir cüz olup olmadığı tartışmalarına zemin hazırlamış olmasından dolayı itikadi açıdan da büyük öneme sahiptir. Ayrıca Sıffin'den önce de bu şekilde isyanların olması bizim de katıldığımız Hâricîlerin bir anda Sıffin Savaşı'yla ortaya çıkmadığı düşüncesini desteklemektedir

Basra muhalefedinin sebep olduğu Cemel Savaşı Hz. Ali'nin galibiyetiyle sona ermesinin ardından sıra Hz. Ali'nin ertelediği Basra muhalefeti kadar önemli olan Şam muhalefetine geldi. Araştırmamıza konu olan Hâricîlerin de bir grup olarak ortaya

³² Yusuf Şevki Yavuz, "Cemel Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2023), 7/321.

çıkışına sebep olup Müslümanların birbiriyle çarpıştıkları ikinci savaş olan Sıffın Savaşı'nı inceleyeceğiz.

1.2.2. Sıffın Savaşı

Hiz. Ali hilafete geldikten sonra Şam valisi Muâviye ile diplomatik ilişkiler kurmasına rağmen biat alamamıştır. Muâviye'nin biat etmemesinin sebebi de aynı Basra muhalefetinein sebebidir. Basra muhalefeti Hiz. Osman'ın katledilmesinin arkasına sığınarak onun kanını ve katillerinin cezalandırılmasını Hiz. Ali'den talep edip biat etmemişlerdi. Aynı şekilde Muâviye de Hiz. Osman'ın öldürölmesinin arkasına sığınarak Hiz. Ali'nin tüm çabalarına rağmen Hiz. Ali'ye biat etmemiştir.³³

Cemel Savaşı'nın bitiminden sonra Hiz. Ali Muâviye'ye bir elçi göndererek kendisine biat etmesi talebinde bulunmasına rağmen Muâviye elçiyi bir süre oyaladıktan sonra ret cevabı vererek Hiz. Osman'ın katillerinin kendisine teslim edilmediği sürece biat etmeyeceğini bildirmiştir. Durumun böyle olduğunu gören Hiz. Ali savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayarak ordusunu hazırlatarak Muâviye ile savaş için yola çıkmıştır. Muâviye de Hiz. Ali'nin savaş için yola çıktığı haberini alır almaz savaş için ordusunu hazırlatarak yola çıkmıştır.³⁴

Hiz. Ali'nin ordusu ile Muâviye'nin ordusu hicretin 36. Senesinde miladi olarak 656 yılında Fırat Nehri kenarında yer alan Sıffın olarak isimlendirilen geniş bir arazide karşı karşıya geldiler. Muâviye bölgeye ilk ulaşan taraf olarak Fırat su yolunu kontrol altına almasıyla Hiz. Ali taraftarlarının suyu kullanımları engellenmiştir. Bunun üzerine taraflar arasında Fırat su yolunun kontrolü için çatışma çıkmış ve nehrin kontrolü Iraklıların eline geçmiştir. Nehri ele geçiren Hiz. Ali düşmanın aksine Şamlıların da sudan kullanabilmeleri için izin vermiştir.³⁵ Birkaç gün Muâviye tarafından bir elçi gelip barış teklif etmediği gibi Hiz. Ali de bir elçi göndermemiştir. İki günün sonunda Hiz. Ali Muâviye'ye bir heyet göndererek tekrar biat çağrısı yaparak barışın sağlanması teklifinde bulunmuştur. Ancak Muâviye Hiz. Ali'nin diğer çağrılarına cevap vermediği

³³ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi' Târih*, 3/207, 208.

³⁴ Kapar-Atçeken, *İslam Târihi-1*, 92.

³⁵ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 289.

gibi bu çağrıya da ret cevabı vermiştir.³⁶ Bu çağrıdan ve Hz. Ali'nin daha öncesindeki çağrılarından da anlaşılacağı gibi Hz. Ali savaş yanlısı değildi. Zira Cemel Vak'ası'nda da olduğu gibi Sıffin Savaşı'nda da her iki tarafta Müslümanlardan oluşmakta ve Müslümanların birbirini öldürmesi söz konusuydu.

Hz. Ali'nin barış girişimleri sonuç vermeyince çarpışmalar başlamış oldu. Çarpışmalar devam ederken Hz. Ali bunun bir sonunun olmadığını düşünerek askerlerine son saldırı emrini vermiştir. Son saldırı emriyle şiddetlenen çatışmalarda Ammâr b. Yâsir (öl. 37/657) şehit olmuştur. Ammâr b. Yâsir'in şehit olması Şam ordusunu menfi anlamda etkilerken Irak taraftarlarını ise müspet anlamda etkilemiştir. Çünkü Ammâr b. Yâsir şehit edilince akıllara Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu sözü gelmiştir. "Ammâr'ı isyancı bir topluluk öldürecektir."³⁷ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bu sözünü Şamlılar Muâviye'ye hatırlatarak kendilerinin âsi durumda olduklarını bildirmeye başlamışlardır. Muâviye bu söylentilere kızarak onun ölümüne sebep olanların kendilerinin değil onu buraya getirenlerin sebep olduğunu söylemiştir.³⁸ Ammâr'ın ölümü ise Hz. Ali tarafına moral olmuş kendilerinin hak üzere olduklarını düşüncelerine sebep olmuştur. Hak üzere olduklarını düşünen Hz. Ali tarafı saldırılarını artırınca o gece çok şiddetli saldırılar olmasından dolayı o geceye "*el-herîr gecesi*" ismi verilmiştir.³⁹

Savaşın şiddetlenmesiyle üstünlüğün Hz. Ali tarafına geçmesi ve savaşı kazanmaya çok yaklaşmasından dolayı Amr b. el-Âs (öl. 43/664) ortaya bir teklif atmış ve bu teklif Şamlıları yenilgiden kurtarmış oldu. İslâm Tarihi'nde Amr'ın bu teklifi yenilmekte olan Muâviye tarafından uygulanması Tahkîm Olayı olarak adlandırılır. Tahkîm Olayı incelemekte olduğumuz Hâricîlerin bir grup olarak ortaya çıkmalarına sebep olduğundan detaylı bir şekilde değinmekte fayda olacaktır.

³⁶ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/290.

³⁷ Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Ötüken, 1987). "Salat", 63, Hadis:93, 543,544.

³⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 292.

³⁹ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/319.

1.2.3.Tahkîm Olayı

Hakem Olayı olarak da bilinen Tahkîm Olayı İslam Tarihi'nde çeşitli tartışmalara sebep olması ve Hz. Ali'nin galip gelmek üzere olduğu halde Muâviye'yi yenilgiden kurtarmasından dolayı önem arz etmektedir. Savaş şiddetlenmişken Amr mushafları havaya kaldırarak Irak ordusunu Kur'ân'ın hakemliğine davet edilmesini Muâviye'ye önerdi. Bunun üzerine Muâviye ordusuna mushafları mızraklarının ucuna takarak karşı tarafı Kur'ân hakemliğine davet etmeyi emretti.⁴⁰ mushafları mızrakların üzerine takan Şam ordusu “*Ey Iraklılar artık savaşı bırakalım aramızda Allah'ın kitabı hakem olsun.*” diyerek nidâlar atmaya başladılar.⁴¹ Savaştan yorulmuş ve aynı zamanda Müslüman kardeşleriyle savaşmak istemeyip savaşın durdurulması konusunda Hz. Ali ordusunun büyük bir çoğunluğu Hâricîlerin de içinde olduğu Kurrâ Hz. Ali'ye ısrarcı olmuşlardır.⁴² Ancak Hz. Ali ve az sayıdaki topluluk bunun bir hile olmasını düşündüklerinden dolayı Kurrâ ile aynı fikirde değillerdi.⁴³

Irak ordusundan olup savaşın durdurulmasını talep edenler savaşın durdurulmaması durumunda Hz. Ali ile savaşacaklarını hatta onu Muâviye'ye teslim etmekle tehdit etmişlerdir. Bu tehditlerin ve ısrarların sonucunda Hz. Ali savaş durdurmak zorunda kalmıştır.⁴⁴ Hz. Ali'yi Tahkim'e zorlayan Eş'as b. Kays (öl. 40/661) Hz. Ali'den izin isteyerek karşı tarafın mushafları havaya kaldırmalarındaki niyetlerini öğrenmek için izin istedi.⁴⁵ Muâviye ile görüşen Eş'as niyetlerinin iki tarafında bir hakem seçip ve onun hakemliğinde Allah'a dönülmesi olduğunu bildirmiştir. Muâviye'nin bu cevabı üzerine Şam tarafı kendilerine hakem olarak Amr b. el-As'ı seçmişlerdir. Irak tarafına bildirmesi üzerine Şam tarafı da Muâviye'nin niyetini öğrenmesi üzerine Eş'as dahil bir grup Hz. Ali'yi tahkime zorlamışlardır.

⁴⁰ Adnan Demircan, “Ali b. Ebi Tâlibi Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine”, *İstem* 6 (2005), 51.

⁴¹ İsmail Yiğit, “Sıffin Savaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2023), 37/107.

⁴² Demircan, “Ali b. Ebi Tâlibi Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine”, 52.

⁴³ Ahmet Önkol, “Tahkim Olayı üzerine Bir Değerlendirme”, *İstem* 2 (2003), 39.

⁴⁴ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 295,296.

⁴⁵ Yiğit, “Sıffin Savaşı”, 108.

İbnü'l Es'ir'e (öl. 637/1239) göre Hz. Ali'yi zorlayan bu grup Hâricîlerdir ve hakem olarak da Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi (öl. 42/662-63) hakem olarak seçmişlerdir.⁴⁶

Buradan şunu anlamaktayız ki Hz. Ali'yi tahkime zorlayanlar ve hakem seçiminde ise Mûsâ el-Eş'arî'yi seçenler Şam ordusu ile savaşmak istemeyenlerdir. Ayrıca Hz. Ali, Abdullah b. Abbas'ı (öl. 68/687-88) hakem olarak isterken bu grubun Mûsâ el-Eş'arî de ısrar etmeleri Hz. Ali'ye karşı oldukları diğer bir konudur. Ancak Hz. Ali Tahkim olayında olduğu gibi hakem seçimi konusunda da ısrarcılara karşı koymayarak Mûsâ el-Eş'arî hakem olarak belirlenmiştir.⁴⁷ İki tarafın da hakemlerinin belirlenmesinin ardından hakemlerin Allah'ın kitabı ile hüküm vereceklerine kendi heveslerine göre hareket etmeyeceklerine ve toplantının nerede nasıl yapılacağına dair Tahkimnâme hazırlandı.⁴⁸ Tahkimnâmenin imzalanması bir nevi Muâviye'nin halife tarafından siyasi olarak tanındığını göstermekte ve talebini meşru kılmaktadır.

Tahkimnâmenin hazırlanmasından sonra Hz. Ali tarafında tekraren bir iç isyan çıktı. Temimlilerden bir grup hakem olayına karşı çıkarak Kur'ân varken hakem tayin edilmesine tepki göstermişlerdir. Bu iddialarını ise “*Allah'tan başka hüküm verici yoktur.*” sözüyle temellendirip bunu slogan haline getirmişlerdir.⁴⁹ Daha sonra Hâricîler olarak isimlendirilecek bu grubun savaş anında Hz. Ali'yi tahkime zorlayanlar olduğu söylenmiştir.⁵⁰ Hâricîlerin tahkime halifeyi zorlayıp sonra da tahkime karşı oldukları söylene de böyle olmadığını düşünenler de vardır. Hâricîlerin Hz. Ali'yi tahkime zorlamadığını düşünenler, Hâricîlerin sayısının 12.000 Hz. Ali'yi tahkime zorlayanların ise 20.000 civarında olmasını ve Hâricîlerden olan hiç kimsenin isminin tahkimnâmede geçmemesini delil getirirler.⁵¹ Ancak Şam ordusu Hz. Ali'yi tahkime davet ettiklerinde Hz. Ali'yi buna zorlayanlar arasında sonradan Hâricîler

⁴⁶ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/323,324.

⁴⁷ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/324.

⁴⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 298.

⁴⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 323.

⁵⁰ Mustafa Öz, “Muhakkime-i Ülä”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2023), 30/397; Ayar, “Hâricîlerin Hz. Ali'den ayrılış Süreci”, 54.

⁵¹ Demircan, “Ali b. Ebi Tâlibi Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine”, 52.

grubunu teşkil eden isimler vardı. Bu kişiler Mis'ar b. Fedeki et-Temimi ve Zeyd b. Husayn et-Tâidir.⁵²

Bütün bunlardan sonra bizde şunu söyleyebiliriz ki Hâricîlerin sayısının 12.000 olup tahkime zorlayanların sayısının 20.000 olması bize Hâricîlerin tahkime karşı olduklarını değil Hâricîler dışındaki kimselerin de tahkime zorladığını gösterir. Ayrıca Hâricî hiçbir kimsenin adı tahkimnamede geçmese bile tahkime zorlayanlar arasında sonradan Hâricîler grubunu teşkil etmiş kişilerin isimlerini görüyoruz. Ancak savaşın durdurulmasında Hz. Ali'yi tahkime zorlayanlar arasında Hâricîlerden bir grup olduğu gibi savaşa devam etme konusunda kararlı olan Hâricîlerin de olduğunu söylemek daha isabeti olacaktır.

Böylelikle Haricîler ilk başta tahkim taraftarı olup daha sonra tahkime karşı çıksalar da veya ilk anda savaş taraftarı olsalar da Hâricîlerin tahkim hadisesi neticesinde siyasi bir grup olarak ortaya çıkmaları gerçektir. Siyasi bir grup olarak ortaya çıkan Hâricîler daha sistemli bir şekilde büyüyerek halifeye başkaldırıp sert söylemlerini devam ettirmişlerdir. Bunun neticesinde Hz. Ali ile Nehrevan bölgesinde karşı karşıya gelmişlerdir. Hâricîlerle Hz. Ali arasında gerçekleşen Nehrevan savaşına kısaca değineceğiz.

1.2.4. Nehrevan Savaşı

Hz. Ali'ye Tahkimde “*Lâ hûkme illâ lillâh*” sloganlarıyla karşı çıkan ve daha sonraki Hâricîlerin de tabi olduğu bu gruba Muhakkime-i Ūlâ denilmiştir.⁵³ Hz. Ali'yi tahkimden dönmesi için ikna etmeyi başaramayan bu isyancı grup Hz. Ali'nin ordusunun Sıffin'den Kûfe'ye dönmesinin ardından Kûfe civarlarında bulunan Harûrâ mevkiine çekildiler.⁵⁴ Hâricîlerin ilk toplandıkları yerin burası olmasından dolayı Hârûriyye şeklinde de anılmışlardır.⁵⁵ Hârûrâ'da toplanan bu topluluğu Hz. Ali hakemlerin kararlarını beklemeye ve birliğin sağlanmasına davet etti. Orada bulunan

⁵² İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/321.

⁵³ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 110.

⁵⁴ Öz, “Muhakkime-i Ūlâ”, 30/397.

⁵⁵ Abdulhamîd, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, 73.

Hârûrilerin birçoğu bulunduğu yerden ayrılarak Kûfe'ye döndüler ve orada da isyana devam ettiler.⁵⁶

Abdullah b. Vehb b. er-Râsibî'yi kendilerine lider olarak seçen bu grup Nehrevan'a gitmek için Kûfe'den ayrılarak yola çıktılar.⁵⁷ İsyân edip Nehrevan'a ulaşan Hâricîlere karşı Hz. Ali savaş düşünmüyordu. Zira Hz. Ali'nin asıl hedefi biat olarak kendini halife ilan eden Muâviye'ydi.⁵⁸ Ancak Hâricîlerin Nehrevan'da sergiledikleri tutumlar Hz. Ali'ye ulaşmaktaydı. Hâricîler Nehrevan'da iken yolda karşılaştıkları kişiye birtakım sorular yöneltip istedikleri cevabı alamayınca o kişiyi ve hanımını katlettiler. Katlettikleri kişinin Peygamber'in (s.a.v.) sahabesi Habbab oğlu Abdullah (öl. 37/657) ve onun hanımı olduğu haberini alan Hz. Ali bir elçi gönderip kendisine olanları haber vermesini istemiştir. Ancak Hz. Ali'nin gönderdiği elçinin de öldürüldüğünü öğrenen Hz. Ali askerlerini toplayarak Hâricîlere karşı Nehrevan'a yürümüştür.⁵⁹ Nehrevan'a ulaşan Hz. Ali Hâricîlere karşı barış girişiminde bulunarak onları sulha davet etmiştir. Onlardan yaklaşık beş bin kişi bu çağrıya icabet ettilerse de büyük çoğunluğu davete icabet etmeyip savaşmayı tercih etmişlerdir. Saldırıyı Hâricîlerin başlatmasıyla Hz. Ali de ordusuna savaş emrini vermiştir. Bu savaşın neticesinde birçok Hâricî öldürülmüştür.⁶⁰

Nehrevan Savaşı neticesinde Hz. Ali Kûfe'ye dönerken arkadaşlarına “*Allah sizin sayenizde büyük bir kötülüğü yok etmiş ve zaferimizi yüceltmış bulunuyor.*”⁶¹ demesinden Hâricîlere karşı bir başarı sağlandığı anlaşılrsa da bunun böyle olmadığını tarihin akışında görmekteyiz.

Şöyle ki Nehrevan savaşı sonucunda birçok Hâricînin ölmesinden dolayı Hâricîler Hz. Ali'ye karşı olan düşmanlıklarını iyice artırmışlardır. Bununla kalmayıp kin duymaya başlamış olup intikam hazırlıkları yapmaya başlamışlardır. Hâricîlerin yaptıkları istişareler sonucunda Hz. Ali'nin öldürülmesi gerektiğine karar verip

⁵⁶ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 325.

⁵⁷ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/343.

⁵⁸ Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, 326.

⁵⁹ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/349,350.

⁶⁰ Abdulhamîd, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, 85.

⁶¹ İbnü 'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 3/357.

suikastçı olarak ise İbn Mülcem'i (öl. 40/661) seçtiler. Verilen görev için harekete geçen İbn Mülcem Hz. Ali'yi başından yaralamıştır. Yaralı şekilde olan Hz. Ali iki gün sonra 661 yılında vefat etmiştir.⁶²

Buraya kadar Hâricîlerin ortaya çıkışını detaylı bir şekilde incelemeye çalıştık. Çünkü Hâricîlerin ortaya çıkışı Sıffîn Savaşı'ndan hemen sonraymış gibi algılanmaktadır. Bunun böyle olmadığına değinmeye çalıştık. Uzak veya yakın tarihe baktığımızda dini veya siyasi oluşumların birdenbire oluşup tezahür etmediğini görürüz. Ortaya çıkan dini veya siyasi grupların öncesinde düşünce gelişimlerini oluşturduklarını görürüz. Nitekim hiçbir grup bir olayın neticesinde aynı fikirde olan insanların hemen toplanmasıyla oluşmamıştır. Bundan dolayı Hâricîlerin de hiç öncesi yokmuş gibi düşünüp Sıffîn Savaşı'nda gerçekleşen Tahkim neticesinde bir anda ortaya çıktığını söylemek doğru olmayacaktır.⁶³ Böylelikle bir grup halinde ortaya çıkmasa da Hâricîlerin Hz. Osman zamanında ortaya çıkan fitnelerde var olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Hz. Osman aleyhine fitneyi çıkaranların arasında tahkimden sonraki Hâricîlerin reislerinin de olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar Zeyd b. Husayn et-Tâi, Şureyh b. Evfâ el-Âbsî ve Hurkûs b. Züheyr es-Sâ'didir.⁶⁴

Böylelikle Hâricîlerin isimlendirilmesi ve doğuşuna değinmiş olduk. Tahkim hadisesinde ortaya çıkan Hâricîler zamanla gruplara ayrılmışlar ve Hâricî fırkaları meydana gelmiştir. Bundan dolayı Hâricî fırkalarına değinmek gerekmektedir.

1.3. Hâricî Fırkalar

Hâricîler Tahkim'de bir grup olarak ortaya çıktıktan sonra zamanla kendi içerisinde çeşitli fırkalara ayrılmışlardır. Çeşitli gruplara ayrılan bu fırkalar İslam mezhepler tarihi kitaplarında farklı şekillerde tasnif edilmişlerdir. Farklı tasnifleri yapılan bu fırkalardan İbâdiler hariç günümüze kadar varlıklarını sürdürebilen olmamıştır. Bu Hâricî fırkalara kısaca değinildikten sonra konumuz olan İbâdiler detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

⁶² Kapar-Atçeken, *İslam Târihi-1*, 96.

⁶³ Yıldız, "Hâricî Düşüncesinin Gelişimi", 257.

⁶⁴ Selim Nu'aymî, "Hâricîlerin Doğuşu", çev. Harun Yıldız, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 520.

1.3.1. Muhakkime-i Ūlâ

Tahkim Hadisesi'ne karşı çıkıp reislerinin Abdullah b. Vehb b. er-Râsibî'nin olduğu bu topluluk Harûrâ'da bir araya gelmiştir. Hz. Ali'yi tahkimi kabul etmesinden dolayı kâfir olarak sayarlar. Günümüze kadar varlıklarını sürdürmeyi başaramamışlardır.⁶⁵ İbâdi alimler kendi mezheplerinin Muhakkime-i Ūlâ'nın devamı olduğunu ısrarla vurgularlar. Harûrâ'da toplanan grubun Muhakkime-i Ūlâ olduğunu hicri altmış dört yılında ise bu grubun parçalanmasıyla diğer fırkaların ortaya çıktığını ve kendilerinin o fırkalardan beri olduklarını şiddetle vurgularlar.⁶⁶

1.3.2. Ezârîka

Muhakkime-i Ūlâ'nın parçalanmasından sonra ortaya çıkmış Hâricî bir fırkadır. Kurucusu Nâfî b. Ezrâk (öl. 65/685) olan bu fırka Hâricîlerin en aşırı olan fırkasıdır. Bu fırka da günümüze kadar varlığını devam ettirememiştir.⁶⁷ Ezârîka fırkasının diğer Hâricî fırkaların kabul ettiği görüşlerin dışında kendi fırkalarına has görüşleri de vardır. Müslüman olup Ezârîka'ya tabi olmayanları sadece kâfir değil aynı zamanda müşrik olarak da nitelemişlerdir. Kendileriyle hareket etmeyen ve savaşa katılmayan kişiler diğer Hâricî fırkalardan bile olsa Ezârîka'ya göre kâfirdir. Eğer bunlar Ezârîka'ya katılmak isterlerse imtihana tabi olurlar.⁶⁸ Ezârîka'nın diğer aşırı görüşlerinden biri de İslam'da recmin olmadığını söylemeleridir.⁶⁹

1.3.3. Necedât

Hâricî olup muhalifleriyle savaşmayıp geri duranlar Hâricîler içinde kaade yani oturanlar olarak sayılmıştır.⁷⁰ Nâfî b. Ezrâk kaadeyi kendilerinin dışında tutarak onları tekfir etmiştir. Nâfî b. Ezrâk'ın kaadeyi tekfir etmesini doğru bulmayıp ondan

⁶⁵ Muhammed Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, çev. Osman Eskicioğlu, Ethem Ruhi Fiğlalı, (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1970), 83.

⁶⁶ Mehmet Hanifi Yoldaş-Mehmet Kubat, "İbâdiyye'nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi", *İslâmî İlimler Dergisi* 17/1 (2022), 261-291; Orhan Ateş, "İbâziyye Hâricî Bir Fırka mıdır?", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 10.; Metin Yıldız, "Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi", *Kader* 16/2 (31 Aralık 2018), 299.

⁶⁷ Onat-Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 74.

⁶⁸ Mustafa Öz, "İsti'râz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Aralık 2023), 23/374.

⁶⁹ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 103.

⁷⁰ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 104.

ayrılanlar ise Necde b. Âmir el-Hanefî'ye (öl. 72/691(?)) tabi olmuşlardır. Bu topluluğun oluşturduğu fırkaya ise reislerinin isminden dolayı Necedât denilmiştir.⁷¹

1.3.4. Sufriyye

Reisleri Ziyâd b. Asfar (öl. 1./7. yy.) olan, günah işleyenleri müşrik kabul eden günümüze kadar varlığını devam ettirememiş Hâricî bir fırkadır. Ezârika, Necedât ve İbâdiyye hariç tüm harici fırkalar Sufriyye'den türemişlerdir. Buna ek olarak İbâdiler kadar uzun bir süre varlıklarını sürdüremeseler de diğer fırkalara göre varlıklarını daha uzun süre korumuşlardır. Ayrıca görüşleri açısından da İbâdiyye'ye daha yakındır.⁷²

1.3.5. Acârîde

Abdulkerîm b. Acred (öl. 120/738) tarafından kurulan fırka Necedât fırkası gibi kaadenin tekfir edilmesini doğru bulmaz.⁷³ Kendi içerisinde bunlarda farklı kollara ayrılmışlardır. Acârîde fırkası Ezârika'nın hicret etmeyenleri dinden çıkmış sayılacağı görüşüne katılmayarak Ezârika'ya bu konuda karşı görüş beyan etmişlerdir. Ayrıca İbâdiyye'nin büyük günah işleyeni nimet küfrü saydıkları görüşüne de katılmamışlardır. Bu yüzden Acârîde için ne Ezârika kadar sert ne de İbâdiyye kadar mutedil bir fırka diyebiliriz.⁷⁴

1.3.6. Beyhesiyye

Beyhesiyye fırkası ismini kurucusu olan Ebû Beyhes Heysam b. Câbir'den (öl. 94/713) almıştır. Ortaya çıkışı bir câriyenin satılmasına bağlanan bu fırka da diğer Hâricî fırkaları gibi günümüze kadar varlığını devam ettirememiştir. Bu fırkaya göre İman; ilim, ikrar ve amelden oluşmaktadır.⁷⁵

1.3.7. İbâdiyye

Hâricîlerin günümüze kadar varlığını devam ettirebilen tek fırkası olan İbâdiyye ismini kurucusu kabul edilen Abdullah b. İbâz'dan (öl. (?)) almıştır. Nâfi b. Ezrâk'ın

⁷¹ Onat-Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 75.

⁷² Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 105,106.

⁷³ Onat-Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 75.

⁷⁴ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 106,107.

⁷⁵ Mustafa Öz, "BEYHESİYYE", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2023), 6/65.

görüşlerini aşırı bulup ondan ayrılan Abdullah b. İbâz ve onun etrafında toplanan kişiler İbâdiyye'nin temellerini oluşturmuşlardır. Bu fırkanın ismi Ebâziyye yahut İbâziyye olarak kullanılmakla beraber Türkçe'deki telaffuz farklılıklarından dolayı İbadiyye şeklinde de kullanılmaktadır. Kendileri için Ehlu'l-Adl ve'l İstikame, Ehlu'l-İman veya Şurât isimlerini de kullanmışlardır.⁷⁶

İbâdiyye klasik ve çağdaş kaynaklarda Hâricîlerin günümüze kadar varlığını koruyabilmiş tek fırkası olarak geçmektedir. Ancak bu tasnife yani İbâdiyye'nin Hâricîlerin devamı olarak gösterilmesine İbâdi alimlerin birçoğu karşı çıkmaktadır. Nitekim çağdaş İbâdi araştırmacılardan olan Ali Yahya Muammer (öl. 1400/1980) makâlat eserlerinde geçen İbâdiler hakkındaki tasniflerin kendilerine yapılmış olan haksızlık gerekçesiyle karşı çıkar.⁷⁷

İbâdilerin günümüzde yoğun olarak bulundukları yerler şu şekildedir. 2012 verilerine göre Umman'ın nüfusunun yaklaşık %75'inin İbâdilerden oluştuğunu söyleyebiliriz. Hadramut, Zengibar, Libya, Tunus ve Cezayir'de de İbâdiyye'ye mensup kişiler yaşamaktadır. Umman'da İbâdilerin yoğun olduğunu, Umman'ın resmi mezhebinin İbâdilik olduğundan da çıkarabiliriz.⁷⁸

Hâricîlerin kaynaklarında geçen tasniflere göre sayıları farklılık gösterse de Hâricî fırkalardan İbâdiler hariç diğer fırkalar varlıklarını günümüze kadar devam ettirememiştir. Bu fırkaların varlıklarını devam ettirememesinin en önemli etkeni aşırı ve kendilerinden olmayanları dışlayıcı görüşlerinin olmasıdır. İbâdiyye'nin bu fırkalar içerisinde düşünce yapısı ve itikadi görüşleri açısından en ılımlı fırka olması günümüze kadar varlığını devam ettirebilmesinde etkili olmuştur.⁷⁹

⁷⁶ Muammer Ali Yahya, *el-İbâdiyye Mezheben İslâmiyyun Mu'tedilun* (Umman: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şûûnî'd- Dîniyye, ts), 9.

⁷⁷ Harun Yıldız, "Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdilik", *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* 8/1 (2015), 34.

⁷⁸ Onat-Kutlu, *İslâm Mezhepleri Tarihi*, 84; Gökhan Açikel, *Umman'da Sosyo Ekonomik Değişim: Sultan Kâbus Dönemi (1970-2017)* (Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018), 32.

⁷⁹ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 83.

1.3.7.1. İbâdi Fırkalar

Hâricîler kendi içinde fırkalara ayrıldığı gibi bu fırkalar da kendi aralarında fırkalara ayrılmışlardır. İbâdiyye'nin de kendi içinde ayrı fırkaları vardır. Bu fırkaların ayrıntılı görüşlerine girmeden İbâdiyye'yi daha iyi tanıyabilmek için kısaca değinmek faydalı olacaktır.

1.3.7.1.1. Hafsiyye

İmamları Hafs b. Ebü'l-Mikdam (öl. (?)) olan bu fırkadan İbâdilerin büyük bir çoğunluğu ayrılmıştır. Bu fırka iman ile şirk arasında birtakım farkların olduğunu ortaya koymuştur. Şöyle ki Hafsiyye fırkasına göre şirk ile iman arasındaki farkın Allah'ın bilinmesidir. Böylelikle Hafsiyye'ye göre Allah'a iman etmiş kişi haram kılınmış şeyleri bilerek işlerse müşrik değil kâfir olacaktır.⁸⁰

1.3.7.1.2. Yezîdiyye

Reisleri Yezîd b. Ebû Üneyse (öl. (?)) olan bu topluluk Muhakkime-i Üla'yı dost edinmişlerdir.⁸¹ Ezârika'ya kadarki olan Muhakkime-i Üla'nın dost edinilmesi gerektiği görüşündedirler. Daha sonra ortaya çıkan fırkalardan teberri edip sadece İbâdiyye'yi doğru yolda görmüşlerdir.⁸²

1.3.7.1.3. Hârisiyye

Hâris el-İbâdi önderliğinde onun taraftarlarının oluşturduğu bir fırkadır. Kader konusunda İbâdiyye'den farklı bir görüş belirterek Mû'tezile ile aynı görüşü savunmuşlardır.

İbâdiyye'nin bu fırkalarına ek olarak Vehbiyye, Nükkârîye, Nefâsiyye, Ömeriyye, Fersiyye, Dahhâkiye, ve Sekkakiye gibi fırkalarının da olduğunu söyleyebiliriz.⁸³

⁸⁰ Ebü'l Hasan-el Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005), 114.

⁸¹ Eş'arî, *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 115.

⁸² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 125.

⁸³ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 125.

1.3.7.2. İbâdiyye'nin Görüşleri

İbâdilerin günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmesinde şüphesiz diğer fırkalara göre görüşlerinde daha itidalli olmalarıdır. Ayrıca İbâdiler diğer fırkalara göre daha çok ilimle meşgul olarak görüşlerini ortaya koyan ve Hâricîlerden beri olduklarını ifade eden eserler yazmışlardır. Bundan dolayı İbâdiyye'yi daha iyi anlayabilmek için bazı görüşlerine kısaca değinmekte fayda vardır.

1.3.7.2.1 Kader

İnsanın fiilleri ve Allah Teâla'nın ilmi ve takdiri ile bağlantılı olan kader konusu itikadi mezhepler arasında tartışma konusu olmuştur. Kaderiyye gibi kaderi reddedenler olduğu gibi Cebriyye gibi insanın fiillerinde hiçbir etkisinin olmadığını söyleyenler de olmuştur. İbâdiyye'ye göre kulların fiillerinin yaratıcısı Allah olması sebebiyle tüm hayır ve şer de Allah'tandır. Bundan dolayı kulların fiillerini de Allah yaratmaktadır. İbâdiyye bu görüşüyle kulların fiillerinin yaratıcısı kulun kendisidir diyen Mû'tezile'den uzaklaşmıştır. Kulun imtihan olabilmesi için iradesi gerekli olduğundan insanın iradesini ise Allah'ın fiili yaratması ve insanın kesb etmesiyle açıklamışlardır.⁸⁴ Kulun kesb edebilmesi için istitâatın gerekli olduğunu, istitâatın ise kulun fiili işleyeceği anda gerçekleşeceği görüşündedirler.⁸⁵ İbâdiyye kulların fiillerini açıklarken kesbe başvurmasından dolayı Eş'arî mezhebi ile örtüştüğünü söyleyebiliriz. Ayrıca istitâatın gerçekleşmesini fiil anında açıklayarak bu konuda hem Eş'arî hem de Mâtürîdiyye mezhebi ile örtüştüğünü söyleyebiliriz. Nitekim bu mezhepler de istitâatın fiil anında gerçekleştiği görüşündedirler.⁸⁶

1.3.7.2.2. Rü'yetullah

Mezhepler arasında tartışılan diğer bir konu Allah'ın görülüp görülemeyeceği konusu olan rü'yetullahdır. Mû'tezile, Hâricîler, Mürcie ve İbâdiyye Allah'ın dünyada ve ahirette görülemeyeceği görüşündedirler. Ehl-i sünnet ise Allah'ın ahirette

⁸⁴ Ebû Rebi Süleyman el-Bârûnî, *Muhtasar Tarih-i İbâdiyye* (Umman: Mektebetü'd-Dâmirî, 1995), 2,3.

⁸⁵ Ebû Ya'kûb b. İbrâhîm es-Sedrâtî Vercelânî, *ed-Delîl ve'l-Burhân* (Umman: Vizâretü't-Türâs ve's-Sekâfe, 1997), 3/7.

⁸⁶ Şerafettin Gölcük, *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri* (Kayıhan, 1979), 191.

görülebileceği görüşünü benimsemişlerdir. İbâdiyye Ehli-sünnet'in bu görüşüne karşı çıkarak kendi görüşlerini delillendirmişlerdir. Allah'ın yaratılmışlara benzemediğini, hâdis olan cisimlerin gözle görülmesinden dolayı Allah'ın da görülmesinin kabul edilmesi halinde bu cisimlere benzeyeceğinden rü'yetullahı hem ahirette hem dünyada reddetmişlerdir. Görüldüğü üzere İbâdiyye bu konu da Mû'tezile ve Hâricîler ile aynı görüş içerisinde olup Ehl-i sünnetle ters düşmüştür.⁸⁷

1.3.7.2.3. el-Esmâ vel-Ahkâm

İbâdiyye'nin bu ilkesi insanların inançlarına ve işlemiş oldukları amellere göre nasıl isimlendirilmesi gerektiğine dairdir. Büyük günah işlemiş bir kişinin hangi isimle nitelenmesi gerektiği ve kişi hangi amelleri işlediğinde büyük günah işlemiş olup küfre düşer gibi konuları bu başlık altında zikretmişlerdir. Örneğin Hâricîler büyük günah işlemiş olan bir kişinin şirk küfrü içerisinde olduğunu söylemişlerdir. Ancak İbâdiyye bu konuda küfrü ikili tasnife tabi tutmuştur. Birincisi şirk küfrü ikincisi ise nimet küfrüdür. İbâdiyye büyük günah işleyenleri Hâricîler gibi şirk küfrü içerisinde değil nimet küfrü içerisinde saymaktadır. Ancak İbâdiyye'ye göre nimet küfrü içerisinde olanlar tövbe etmezlerse günahlarında ısrar etmiş olacaklar ve bu şekilde ölmeleri halinde ise cehennemde kalacaklardır.⁸⁸

Bu bölümde Hâricîlerin doğuşuna etki eden olayların arka planlarını ve Hâricîlerin bir grup olarak ortaya çıktıktan sonraki fırkalarına değinmeye çalıştık. Siyasi veya dini bir hareketin vuku bulan bir olayın hemen akabinde ortaya çıkmasının imkanının olmadığına değindik. Tarihte de buna benzer siyasi veya dini grupların ortaya çıkmadan önce bir alt yapısının olduğuna, düşüncesinin oluşmaya başladığına değinmeye çalıştık. Hâricî düşüncesinin de Hz. Osman zamanında vuku bulan fitne olaylarından itibaren oluşmaya başlayıp Sıffin Savaşı'nda yaşanan Tahkim Olayı neticesinde bir grup olarak ortaya çıktıkları görüşünün daha isabetli olduğunu söyleyebiliriz. Bu olayda ortaya çıkan Hâricîler zamanla fırkalara ayrılmışlardır.

⁸⁷ Süleyman el-Bârûnî, *Muhtasar Tarih-i İbâdiyye*, 73; Muammer Ali Yahya, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye inde Küttâbi-Makâlât fi'l Kadîm ve'l-Hadis* (Cezair: Cemiyetü'l Turas, 2003), 190.

⁸⁸ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye*, 86,55; Muammer Ali Yahya, *Edvau ale'l İbâdiyye*, (1979), 18.

İbâdiyye’de İslam Mezhepleri Tarihi kitaplarında bu fırkalardan sayılmıştır. Ancak İbâdi mensupları kendilerinin Hâricîlerden sayılmalarına şiddetle karşı çıkmıştır.

İkinci bölümde ise İbâdiyye mensuplarının Hâricîlerden beri olduklarına dair itirazları ele alınacaktır. Ayrıca İbâdiyye ve Hâricîlerin karşılaştırmalı görüşleri ele alınacak olup İbâdiyye’nin Hâricîlere nispet edilmesi iman amel bağlamında ele alınıp değerlendirilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

İMAN AMEL BAĞLAMINDA İBÂDİYYE’NİN HÂRICİLERE NİSPET EDİLMESİ

2.1. İbâdiyye’nin Hâricîlere Nispet Edilmesi

Hicri altmış yıllarında Hâricîler görüş farklılıklarından dolayı fırkalara ayrılmaya başlamışlardır. Bu fırkalar her ne kadar farklı görüşler barındırsa da birbirlerine benzer birçok görüşleri bulunmaktadır. İbâdiyye de mezhepler tarihi kitaplarının genelinde görüşlerinin benzerliğinden dolayı Hâricîlerle anılmıştır. Gerek klasik kaynaklarda olsun gerek günümüz İslâm mezhepleri kaynaklarında olsun genellikle İbadiyye Hâricîlerin günümüzdeki devamı olarak Hâricîlik mezhebine nispet edilegelmiştir. Örneğin Eş‘arî “*Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*” adlı eserinde İbadiyye’yi Hâricîlerin bir kolu olarak zikretmiştir.⁸⁹ Şehristânî de aynı şekilde Eş‘arî gibi Hâricîleri sınıflandırırken İbâdiyye’yi Hâricîlerden saymıştır.⁹⁰ Yine İslâm mezhepleri tarihi alanında “*el-Fark Beyne’l-Fırak*” adlı eseri olan Abdulkâhir el-Bağdadi de (öl. 429-1037-38) İbâdiyye’yi Hâricîlerin bir kolu olarak Hâricîlere nispet etmiştir.⁹¹

İbâdiyye’nin bu şekilde Hâricîlere nispet edilmesinin sebebi Tahkim Olayı’ndan sonra halifeye karşı gelerek Hz. Ali’nin ordusundan ayrılan Hâricîlerin içinden çıkan bir grup olmasıdır.⁹² Ancak özellikle günümüz İbâdi araştırmacıları kendilerinin Hâricîlere nispet edilmesine karşı çıkarak bunu kabul etmemektedirler. Buna ek olarak makâlat eserlerinde kendilerinin Hâricîlerle anılmalarına itiraz ederek bunu kendilerine yapılmış bir hakaret ve zulüm olarak görmektedirler.⁹³ Her ne kadar Hâricîlerin mutedil bir fırkası olarak sınıflandırılırsalar da bu şekildeki yapılan bir

⁸⁹ Eş‘arî, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn*, 103.

⁹⁰ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 123.

⁹¹ Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne’l-Fırak* (Beyrut: Dâru’l Mârifet, ts.), 103.

⁹² Kadir Gömbeyaz, “Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefler mi? Metodik Bir Tartışma”, *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2016), 80.

⁹³ Ateş, “İbâziyye Hâricî Bir Fırka mıdır?”, 2.

tasnife de karşı çıkmaktadırlar. Mezheplerin oluşmasından itibaren böyle bir tasnif içerisinde olmalarını kendilerine yapılmış bir yafta olarak görürler.⁹⁴

Bu durumda İbâdiyye hakkında iki görüş ortaya çıkmaktadır. Birinci görüşe göre İbâdiyye Hâricîlerden ortaya çıkmış, Hâricîlerin günümüzdeki devamı olan bir fırkadır. İkinci görüşe göre ise İbâdiyye'nin Hâricîlere nispet edilmesinin hatalı olduğu görüşüdür. İbâdiyye'nin bu şekilde Hâricîlere nispet edilip edilmemesi hususunda ihtilafların olmasının sebebi Sünni ve İbâdi alimler arasında kime Hâricî denilip denilmemesi gerektiği konusundaki tartışmalardır.

Sünni alimlerin ekserisi özellikle klasik kaynaklarda İbâdiyye'yi Hâricîlerin bir kolu olarak zikrederler. Örneğin İbn Hazm (öl. 456/1064) Hz. Ali'ye tahkimde karşı çıkan ve itikatta onlara benzeyenleri Hâricî olarak tanımlar. Buna ek olarak büyük günah işleyenin kafir olması, halifenin Kureyş'ten olmasının gerekmediği ve zalim yöneticiye başkaldırının vacip olduğu konularında aynı görüşte olan herkesin Hâricî olduğunu söyler. Bu üç görüşte olan ancak onun dışındaki konularda Hâricîlere muhalefet etmiş olsa bile İbn Hazm'a göre Hâricîdir.⁹⁵

İbâdiyye'nin Hâricîlerden olduğu görüşünü savunanlar bu iddialarını Hâricîler ve İbâdiyye arasındaki görüş ve düşünce benzerliğine de dayandırmışlardır. Şöyle ki İbâdilerin Nehrevan'da toplananlar için olumlu görüş bildirmelerini Hâricîlerden olduklarına delalet eden bir delil olarak saymışlardır. Buna ek olarak ileride değineceğimiz tevellâ-teberrâ ve imamet gibi birçok konuda Hâricîlere benzer görüşte olmalarını Hâricîlerden bir grup olduklarına delil saymışlardır.⁹⁶

İbâdiyye'nin Hâricîlerden beri olduğunu düşünen ikinci grup ise genellikle İbâdi araştırmacılardan oluşmaktadır. Onlar da kaleme aldıkları eserlerde birinci görüşü savunanların aksine İbâdiyye'nin Hâricî bir fırka olmadığına dair deliller getirmişlerdir.⁹⁷

⁹⁴ Yoldaş-Kubat, "İbâdiyye'nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi", 264.

⁹⁵ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Sâid İbn Hazm, *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 16.

⁹⁶ Yıldız, "İbâdîlerin Hâricîliği Meselesi", 311.

⁹⁷ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, 50.

Bir mezhebi daha iyi anlayabilmek ve araştırabilmek için o mezhebin araştırmacılarının ortaya koyduğu eserlere de bakmakta fayda vardır. Çünkü bir mezhebi başka bir mezhep kaynaklarından anlamaya çalıştığımızda siyasi bir tutum veya mezhepçilikle karşı karşıya kalma ihtimalimiz yüksektir. Bu yüzden mezhep taraftarlarının kendi eserlerinde kendi mezheplerini nasıl tanımladıklarına ve bu konuda nasıl bir yorum yaptıklarına bakmak elzemdir. Bundan dolayı bizde İbâdiyye'nin Hâricîlere nispet edilmesini daha iyi anlayabilmek için İbâdi araştırmacıların bu konudaki düşüncelerine değinmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. İbâdi araştırmacılar İbâdiyye'nin Hâricîlerden beri olduklarını ifade etmek için birtakım eserler ortaya koymuşlardır. Bunlardan birisi Ali Yahya Muammerdir. Ali Yahya Muammer “*el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*” “*el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye*” gibi eserler kaleme alarak İbâdiyye Hâricî ilişkilerini ortaya koymaya çalışmıştır.⁹⁸

Ali Yahya Muammer'e göre İbâdiyye'nin de diğer mezhepler gibi kendilerine has ilke ve usulleri vardır. Ali Yahya Muammer İbâdiliğin tarihsel sürecini ortaya koyarken şunlara değinir. Abdullah b. İbâz'ın ismine nispetle anılan İbâdiyye mezhebinin asıl kurucusunun Câbir b. Zeyd (öl. 93/711-12) olduğunu söyler. Ancak mezhebin Abdullah b. İbâz'ın ismini almasını, yaşının büyük olması ve siyasi olarak daha öne çıkmasından kaynaklı olduğu şeklinde açıklamaktadır.⁹⁹ İbâdiyye'nin bazı görüşlerinden dolayı Hâricîlerle anılmasını da doğru bulmayan Ali Yahya Muammer Hâricîlerin benimsediği zalim bir imama başkaldırının vacip oluşunu İbâdi anlayışla örtüşmediğini açıklamaktadır. Adaletli bir imama baş kaldırmak kesinlikle meşru değildir. Zalim bir imama başkaldırmak ise Hâricîlerin dediği gibi vacip değildir. Ayaklanmanın sonucunun öngörülmesiyle meşru olur. Şöyle ki eğer sonucu Müslümanları düşmanlarına karşı zayıf düşürecekse meşru değildir. Şayet başkaldırı sonucunda Müslümanlara bir faydası olacaksa o zaman meşrudur.¹⁰⁰ Ali Yahya Muammer'in bu açıklamasından zalim imama başkaldırının vacipliği konusunda İbâdiyye'nin Hâricîlerin görüşüyle tam olarak örtüşmediğini söyleyebiliriz. Yine

⁹⁸ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye*, 1; Ali Yahya, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, 1.

⁹⁹ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, 50.

¹⁰⁰ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*, 25.

Sünni kaynaklarda geçen Hâricîlerin sert mizaçlı, kaba, anlayıştan uzak olmaları ve İbâdilerin de bu şekilde anılmalarına Ali Yahya Muammer karşı çıkmaktadır. İbâdilerin bu söylemin aksine kendilerini savunma hali dışında sertliğe başvurmadıklarını zikreder. Ali Yahya Muammer Hâricîliğe nispet edilmesinden dolayı kendileriyle alakalı olmayan kötülüklerin de kendilerine nispet edildiği görüşündedir. Ayrıca İbâdilerin bu şekilde fırkalarının ve bu fırkaların imamlarının da aslı olmadığı düşüncesindedir. Bunlara ek olarak klasik kaynaklarda yapılan özellikle Eş‘arî’nin Makâlatında İbâdiyye fırkaları hakkındaki bilgilerin yanlış olduğunu düşünerek eleştirmektedir.¹⁰¹

Sünni kaynaklarda Hâricîlere nispet edilen bazı görüşler İbâdiyye’nin o görüşte olmamasına rağmen İbâdiyye’ye de nispet edilmesi Ali Yahya Muammer’in değindiği diğer bir meseledir. Örneğin İbâdiyye hakkında icmâyı inkâr ettiği söylenir.¹⁰² Ancak İbâdi araştırmacı olan Ali Yahya Muammer İbâdiliğin dini görüşlerini açıklarken icmânın İbâdiler için üçüncü kaynak olduğuna değinir.¹⁰³ Ali Yahya’nın eleştirdiği diğer bir konu ise Hâricî isminden hareketle Hâricîliğe nispet edilmeleridir. Ali Yahya’ya göre Hâricî kelimesi Hz. Ali’den ayrılanlar için siyasi anlam olarak kullanılmıştır. Ancak zamanla bu kelime anlam kaymasına uğrayarak dinden çıkmak anlamında kullanılmaya başlanmıştır.¹⁰⁴

Son dönem İbâdi araştırmacılarından biri de Bârûnîdir. (öl. m.1940)¹⁰⁵ Bârûnî ise bu konuda bazı kimselerin İbâdiler hakkında hiç bilgisi olmadığını, bazı kişilerinde bilgilerinin eksikliğinden dolayı Ezârika gibi İbâdiler’i de Hâricilerin bir grubu saydıkları görüşündedir. Bârûnî’ye göre Ezârika çocuk ve kadınları esir olarak almaları, muvahhidlerin mallarına el koymaları gibi aşırılıklarından dolayı İslam’dan çıkmıştır. Ancak İbâdiyye bunlardan beridir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Beyne’l-Fırak’l İslâmiyye*, 15-17.

¹⁰² Ateş, “İbâdiyye Hâricî Bir Fırka mıdır?”, 5.

¹⁰³ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu’tedilun*, 466,467.

¹⁰⁴ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu’tedilun*, 232, 517.

¹⁰⁵ Son dönem İbâdi araştırmacılarından olan Bârûnî 1870 yılında berberi ailesine mensup olarak dünyaya gelmiştir. Tunus, Cezayir ve Mısırda eğitim almıştır. Kurduğu bir matbaada İbâzi eserlerini neşrederek bir gazetede yayınlamıştır. İbâdilikle alakalı *Muhtasar tarih-i İbâdiyye* ve *Ezhârü’r riyaziyye fi e’immeti ve mülûki’l-ibâdiyye* adlı eserleri vardır. 1940 yılında Maskat’ta vefat etmiştir.

¹⁰⁶ Süleyman el-Bârûnî, *Muhtasar Tarih-i İbâdiyye*, 2.

İbâdiyye'nin önemli alimlerinden birisi de Ebû Abdillâh Muhammed b. Sâid el-Kalhâtîdir. (öl. 4./10. yy. (?)) Kalhâtî, Hâricîlerin Hz. Ali'yi tahkimden döndürmek için çok çaba sarf ettiklerini ancak Hz. Ali'yi bu kararından vazgeçiremediklerini düşünür. Ayrıca bir grubun Hz. Ali'nin Tahkim kararı neticesinde “*Lâ hükme illâ lillâh*” sözüyle Hz. Ali'den ayrıldıklarını ve bu kararlarında isabetli olduklarını düşünmektedir. Kalhâtî doğru bulduğu bu grubun daha sonra Harûrâ'ya çekildiğini ve bu grubun Nâfi b. Ezrâk dönemine kadar doğru yolda olduğu Nâfi'yle beraber grubun birliğinin dağıldığını ve itikadda bozulmaların olduğunu düşünmektedir.¹⁰⁷

İbâdiyye hakkında araştırmalar yapan diğer bir İbâdi araştırmacı ise Ebû İshâk İbrâhîm Ettafeyyîştir. (öl. m. 1965) Ettafeyyîş de Ali Yahya gibi İbâdilerin Hâricîlerle anılmasını kabul etmediğinden bu türde eserler kaleme almıştır. Bu konuda ortaya koyduğu en önemli eseri “*el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâricdir*.”¹⁰⁸

Ettafeyyîş de diğer İbâdi alimler gibi İbâdilerin Hâricîlerle anılmasını kabul etmeyerek eserinde kendilerine isnat edilen görüşleri eleştirerek delillerini ortaya koyar. Hâricî kavramı hakkında Ettafeyyîş de Tahkim'den hemen sonra kullanılmadığını belirterek Ali Yahya gibi Hâricî kelimesinin ilk defa Ezârîka için kullanıldığını belirtmektedir.¹⁰⁹ Ettafeyyîş ayrıca İbâdiyye'nin Hâricîlere nispet edilmesinin imamın Kureyş'ten olması zorunluluğunu yok saymalarından dolayı olduğunu belirtir. Buna ek olarak Ettafeyyîş de diğer İbâdiler gibi kendilerine nispet edilmiş bazı görüşlerin aslı olmadığını eserlerinde belirtmektedir. Örneğin recm konusunda İbâdiyye'nin recmi inkâr ettiği söyleminin doğru olmadığından bahsetmektedir.¹¹⁰ Tüm bunlara ek olarak Ettafeyyîş, İbâdiyye'yi Hâricîlerden ayırmak için İbâdilerin ilk günden beri ilimle uğraştıklarından, eserler ortaya koyduklarından Hâricîlerin ise eşkıyalıkla meşgul olduklarından bahseder.¹¹¹

¹⁰⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Said el-Ezdî Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-Beyân* (Metâbi' Sicilî'l-Arab, 1980), 2/422.

¹⁰⁸ Ebû İshâk İbrâhîm Ettafeyyîş, *el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric* (Umman: Darimî, 2014), 1.

¹⁰⁹ Ramazan Tarık-Zekeriya Doğrusözlü, “Ebû İshâk İbrâhîm Ettafeyyîş ve 'el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric' Adlı Eseri”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (30 Haziran 2020), 382,383.

¹¹⁰ Ebû İshâk İbrâhîm Ettafeyyîş, *el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric*, 31-32.

¹¹¹ Ebû İshâk İbrâhîm Ettafeyyîş, *el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric*, 8-10.

Ettafeyyîş ve Ali Yahya'nın İbâdiyye mezhebini ön plana çıkarıcı, İbâdiyye mezhebini tanıtıcı eserler kaleme aldıkları şüphesizdir. Ettafeyyîş ve Ali Yahya özelinde ancak İbâdilerin hepsi için şunu söyleyebiliriz ki klasik kaynaklarda yer alan İbâdiyye'nin Hâricîlerin bir kolu olarak nispet edilmesine şiddetle karşı çıkarak kendilerine atfedilen görüşleri eleştirmişlerdir.

Bu bağlamda Ali Yahya ve Ettafeyyîş Hâricî kelimesinin anlam kaymasına uğradığını düşünmektedirler. Hâricî kelimesinin mârika yani dinden çıkmak gibi bir anlamı yerine Allah yolunda cihat anlamı taşıdığını vurgularlar. Hâricî kelimesinden kastedilen mana dinden çıkmak olarak anlaşılabilecek ise Ezârîka için kullanılması gerektiğini düşünürler.¹¹² Ayrıca İbâdilerin ortak söylemleri ise Tahkim'den sonra Hz. Ali'ye karşı çıkanların oluşturduğu Harûrâ'da bir araya gelen topluluk Muhakkime-i Ūlâ'dır. İbâdiler de kendilerini bu grubun devamı olarak nitelemektedirler. Hicri altmış dört yılında Muhakkime'nin parçalanmasıyla Hâricî özellikleri sergileyenlerin Ezârîka, Sufriyye ve Necedât olduğunu söylerler. Şiddet yanlısı olan bu grupların Hâricî olduğunu İbâdiyye'nin ise bunlardan beri olduklarını vurgulamaktadırlar.¹¹³

2.2. İbâdiyye ve Hâricîler'in Karşılaştırmalı Görüşleri

Tarihten günümüze teşekkül etmiş her mezhebin siyasi ve itikadi görüş farklılıkları olduğu gibi bazı konulardaki görüşlerinde de benzerlik olduğu söylenebilir. İbâdiler Hâricîler'in günümüzdeki devamı olarak nispet edildiğinden İbâdiyye ve Hâricîler'in görüşlerinin büyük oranda aynı olması gerekmektedir. Birebir aynı görüşte olmasalar bile çoğunlukla örtüşen görüşlerinin bulunması gerekmektedir. Bu bağlamda Hâricî düşüncede önem arz eden imamet ve tevella-teberra görüşlerini karşılaştırmaya çalışacağız.

2.2.1. Hâricî ve İbâdiyye'de İmamet Meselesi

Peygamber Efendimiz 'in (s.a.v.) vefatından sonra İslam devletinin idaresini yerine getiren kişiye imam, yerine getirdiği bu göreve de imamet denilmiştir. İmamet konusunda mezhepler arasında birtakım görüş farklılıkları meydana gelmiştir. Bu

¹¹² Tarık-Doğrusözlü, "Ebû İshâk İbrâhîm Ettafeyyîş", 382,383.

¹¹³ Yoldaş-Kubat, "İbâdiyye'nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi", 275; Ateş, "İbâdiyye Hâricî Bir Fırka mıdır?", 10; Yıldız, "İbâdîlerin Hâricîliği Meselesi", 299.

konuda İslam mezheplerinin kısaca görüşlerine değindikten sonra Hâricîlerin ve İbâdiyye'nin bu konudaki görüşlerine geçmek faydalı olacaktır.

Daha çok iman amel üzerinde yoğunlaşan ilk dönem mezheplerinde Mürcie'nin çoğunluğu imamet konusunda imam olacak kişinin Kureyş'ten olma gibi bir zorunluluğun olmadığı görüşündedirler. İmamın tayininin ise şûra yoluyla olabileceği görüşündedirler.¹¹⁴ Hz. Ali taraftarı olan Şia ise imametın nasla tayin olduğu görüşünü taşımaktadır. İmamet konusunda Şia'nın fırkaları arasında birtakım farklar olsa da imametın Ehl-i beyt'ten olması gerektiği görüşündedirler.¹¹⁵ Mû'tezile ise Şia'nın imam nasla belirlenmiştir görüşünün aksine imamın ümmetin belirlediği kimse olması gerektiği görüşündedir. Gerekli şartları taşıdığı sürece her Müslüman'ın imam vazifesinde bulunabileceği görüşündedirler.¹¹⁶ Ehl-i sünnet de Şia'nın imametın nasla belirleneceği görüşüne karşılık imamın seçimle olduğu görüşündedir. İmamın seçilmesinde ise imamın Kureyş'ten olmasını imamet için esas kabul etmişlerdir.¹¹⁷

İmamet konusunda Şia'nın imametın nakille olduğu görüşüne karşılık İbâdiler imamın seçimle başa gelebileceği görüşündedirler. Ehl-i sünnetin imamın Kureyş'ten olma şartına karşılık ise imameti belirli bir kavme hasretmeyip imamette böyle bir şart ileri sürmemişlerdir. İbâdiyye'de asıl olan imamın ilim, züht ve adalet gibi belirli şartları taşıması halinde her müminin imam olabileceğidir.¹¹⁸ Hâricîler de imamın seçim ile belirlenmesi gerektiği görüşündedirler. Ayrıca İmamın Kureyş'ten olması şartına onlar da karşı çıkarak köle veya hür her müminin adil, alim ve zahid olma şartlarını taşıdıktan sonra imamete gelebileceği görüşündedirler.¹¹⁹ Böylelikle İmamet konusunda Kureyş şartının aranmaması İbâdiler ve Hâricîler'in ortak noktasıdır. İmamet konusunda İbâdiler ve Hâricîler'in diğer ortak noktası ise ilk dört halifenin meşruluğu konusudur. İbâdiyye Hz. Peygamber (s.a.v.) vefat ettikten sonra halifelik görevi yürüten Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafette bulundukları sürenin tamamını

¹¹⁴ Mehmet Hanifi Yoldaş, "Kur'ân-ı Kerîmde İmam Kavramı ve İlk Dönem Mezheplerin İmâmet Anlayışları", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2019), 256.

¹¹⁵ Süleyman Uludağ, *İslâm'da İnanç Konuları ve İ'tikâdî Mezhebler* (İstanbul: Marifet, 1992), 305; Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 49.

¹¹⁶ Yoldaş, "Kur'ân-ı Kerîmde İmam Kavramı", 266.

¹¹⁷ Ebu Zehra, *İslâm'da Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*, 110.

¹¹⁸ Ali Yahya, *Edvau ale'l İbâdiyye*, 14,15.

¹¹⁹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 110.

meşru görürler. Üçüncü halife olan Hz. Osman'ın ise ikinci altı yıllık süresinde birtakım adaletsizlik görmeleri sebebiyle sadece ilk altı yıllık süresini meşru görürler. Hz. Ali'nin hilafetini ise Tahkim Hadisesi'ne kadar meşru görmektedirler.¹²⁰ Hâricîler de aynı şekilde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilafet sürelerinin hepsini meşru görürken Hz. Osman'ın ilk altı yılını Hz. Ali'nin ise Tahkim'e kadar olan ki süresini meşru saymışlardır.¹²¹

İmamet meselesinde özellikle Hâricî düşüncesinde önemli olan diğer bir konu ise zalim bir imama nasıl muamelede bulunulacağı konusudur. Hâricîlerin ve İbâdîlerin bu konuya bakışları biraz da olsa farklılık göstermektedir. Hâricîlere göre adaletli olan her mümin imam olabilir ancak bu imam adaletten çıkar zulme başlarsa katli vaciptir.¹²² İbâdîler bu konuda Müslümanların menfaatini düşündüklerini belirterek Hâricîler gibi zalim imamın katlini vacip görmemişlerdir. Eğer ki zalim bir imama başkaldırı Müslümanlara fayda sağlayacak ise meşrudur. Bu başkaldırı fayda sağlamadığı gibi Müslümanları düşmanlarına karşı zayıf düşürecekse meşru görülmemiştir.¹²³

Görüldüğü üzere imamet konusunda mezhepler arasında ihtilaf varken Hâricîler ve İbâdîler arasında imamın seçimi, Kureyş şartı ve ilk dört halifenin meşruluğu konusunda ittifak vardır. Nitekim Ettafeyyiş de imametın Kureyşliliği meselesinde Hâricîlerle aynı görüşte olmalarından dolayı kendilerinin Hâricîlere nispet edildiğini belirtmesi de bu konuda aynı görüşte olduklarını kabul ettiğini gösterir.¹²⁴

2.2.2. Hâricî ve İbâdiyye'de Velâyet-Berâet Düşüncesi

Velâyet Müslümanlar için yardım etmek duada bulunmak, onlar için istiğfar etmek gibi anlamlarına gelirken berâet ise gayri Müslümlerden uzak durmak onlarla dost olmamak anlamına gelmektedir.¹²⁵ Velâyet kavramı özellikle itikadi mezhepler arasında tartışılan bir kavram olmuştur. Nitekim velâyet kavramı Şia'nın beş temel

¹²⁰ Ali Yahya, *Edvau ale'l İbâdiyye*, 149.

¹²¹ Yoldaş, "Kur'ân-ı Kerîmde İmam Kavramı", 254.

¹²² Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 110.

¹²³ Ali Yahya, *Edvau ale'l İbâdiyye*, 14.

¹²⁴ Tarık-Doğrusözlü, "Ebû İshâk İbrâhîm Ettafeyyiş", 384.

¹²⁵ Ali Yahya, *Edvau ale'l İbâdiyye*, 26.

ilkesinden biridir.¹²⁶ İbâdiyye’de de velâyet Kur’ân sünnet ve icmâ ile sabit olup imanın esaslarından biri olarak görülmüştür.¹²⁷ İbâdiyye’de iman esasları olarak görülen velâyet İbâdiyye’nin günümüze kadar ulaşmasında önemli rol oynamıştır. İbâdiyye’de velâyet, kendi iman esaslarını kabul eden her Müslüman’a vaciptir. İbâdiler’e göre velâyetin zıddı olan berâet de Kur’ân sünnet ve icmâ ile sabittir.¹²⁸ İbâdiler berâeti kendi iman esaslarını kabul etmeyen ve büyük günah işlemiş olan Müslümanlar’a karşı şart koşmuş ancak onları müşrik ilan etmemişlerdir.¹²⁹ Şöyleki kendilerini hak mezhep olarak gören ve kendi dışındakileri ise ehlu-l hilâf olarak isimlendirerek Mu‘tezile, Cebriyye ve Mürcie’nin cehennem ehli olduklarını ve onlardan teberrî etmek gerektiğini düşünürler.¹³⁰ Ancak bu konuda İbâdi alimler arasında ihtilaf vardır. Kendi görüşlerinde olmayandan teberrî edilmesi gerektiğini düşünen İbâdiler olduğu gibi kendilerine muhalif de olsalar ehl-i kıblenin tekfir edilmesinin doğru olmadığını düşünen İbâdiler de vardır.¹³¹

Hâricîlerin tevellâ ve teberrâ görüşlerine de bakacak olursak şunlar söylenebilir. Hâricîlerin önde gelen fırkalarından olan Ezârika, Necedât, Sufriyye ve diğer Hâricî fırkalarında da İbâdiyye’deki gibi velâyet ve berâet inancı bulunmaktadır. Bu Hâricî fırkalar kendilerinden olmayanlardan uzak durmuş teberrî etmişlerdir.¹³²

Bu bağlamda İbâdiyye ve Hâricîlerin velâyet ve berâet inançlarını mukayese etmek gerekirse öncelikle şunu söylemek gerekir. İbâdiler büyük günah işleyeni şirk küfrü içerisinde değil nimet küfrü içerisinde sayarak müşrik kabul etmezler. Bunları mümin de kabul etmeyen İbâdiyye muvahhid olarak isimlendirmiştir.¹³³ İbâdiler’den Sâlim b. Zekvân (öl.100/718(?)), Kalhâtî (öl. 4./10. yy.), Vercelânî (öl. 570/1175) en-

¹²⁶ Sabri Hizmetli, “İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün Doğuşu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/180-204 (1986), 181.

¹²⁷ Süleyman Akkuş-Feyza Doğruyol, “Bir İbâzî Âlim Ebû Ya’kub El-Vercelânî’nin ed-Delil ve’l Burhân’ı Bağlamında İbâziyye’nin Temel Görüşleri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019), 132.

¹²⁸ Ali Yahya, *Edvau ale’l İbâdiyye*, 26.

¹²⁹ Akkuş-Doğruyol, “Bir İbâzî Âlim Ebû Ya’kub El-Vercelânî”, 132.

¹³⁰ Metin Yıldız, “İbâziyye’nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu’t-Tis’a (Dokuz İlke)” 7/1 (2020), 183.

¹³¹ Hizmetli, “İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı”, 196.

¹³² Yoldaş-Kubat, “İbâdiyye’nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi”, 286.

¹³³ Yıldız, “Usûlu’t-Tis’a”, 183,184.

Nizvânî (öl. h. 6. yy.) gibi alimlere göre muvahhiden teberrî etmek gerekir.¹³⁴ Bazı İbâdîlere göre ise muvahhiden teberrî etmek doğru değildir.¹³⁵ Böylelikle İbâdiyye ve Hâricîler’de velayet ve berâetin olduğunu kesin olarak söyleyebiliriz. muvahhiden teberrî edilmesi görüşündeki İbâdîlerin görüşleri esas alınacak olursa Hâricî ve İbâdîlerin bu konuda aynı görüşü taşıdıkları söylenebilir. Ancak muvahhiden teberrî etmenin doğru olmadığı görüşünde olan İbâdîlerin görüşü esas alınırsa da iki mezhep arasında teberrâ konusunda birtakım farklar olduğu söylenebilir.

2.3. İman Amel Bağlamında İbâdiyye’nin Hâricîlere Nispet Edilmesi

Kelam ilminde en çok tartışılan konuların başında iman meselesi gelmektedir. Çünkü bir kişinin mümin veya kafir olması iman edip etmemesine bağlıdır. Cemel ve Sıffin Savaşı’nda Müslümanların birbirleriyle savaşıp birçok Müslüman’ın ölmesi üzerine itikadi İslam mezhepleri arasında iman önemli bir tartışma konusu olmuştur. Şöyle ki Cemel ve Sıffin Savaşı’nda birbirlerini öldüren Müslümanların iman üzere ölüp ölmedikleri tartışılmış bunun üzerine iman konusuyla bağlantılı iman ve amel, imanın artıp eksilmesi, büyük günah kavramları tartışılmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu başlık altında Hâricî ve İbâdiyye özelinde diğer mezheplerin de imanın mahiyeti hakkında görüşlerine değinilerek İbâdiyye’nin Hâricîler’e nispet edilmesi iman amel bağlamında değerlendirilecektir.

2.3.1. İmanın Mahiyeti ve Amelle Bağlantısı

Sözlükte emniyet içinde olmak anlamına gelen iman kelimesi terim olarak “Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Allah’tan alıp insanlara tebliğ ettiği kesin olarak bilinen hususları bilip tasdik etmek ve bunu söz ya da fiil olarak ikrar etmek” olarak tanımlanmıştır. İman eden kişiye de mümin denilmektedir.¹³⁶ Kur’ân’da da birçok yerde geçen iman kavramı kalbe işaret eden bir eylemle birlikte, imanla Allah’ın emirlerine uymak arasında sağlam bir ilişkinin varlığına dikkat çekilir. Şöyle ki Kur’ân’da iman etmiş olan bir kimsenin namaz kılmak, emr-i bi’l ma’ruf nehy-i anil münker yapmak, zina yapmamak gibi Allah’ın emirlerini yerine getirdikleri ifade

¹³⁴ Yıldız, “İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi”, 311.

¹³⁵ Hizmetli, “İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı”, 196.

¹³⁶ İsfahanî, el-Müfredât, 100; Şaban Ali Düzgün (ed.), *Kelam: El Kitabı* (Ankara: Grafiker, 2018), 282-286.

edilir.¹³⁷ Kesin olarak karar vermek veya tasdik etmek anlamlarına gelen itikat kavramı da zaman zaman iman kelimesinin yerine kullanılmaktadır.¹³⁸ Alimler imanın sözlükteki manasının tasdik etmek olduğunda ittifak halinde olsalar da dil araştırmacılarına göre tasdik; kalbi, kavli ve fiili dereceleri vardır.¹³⁹ Bundan dolayı mezhepler arasında iman teriminin açıklanması konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Mâtürîdîler ve Eş'arîlerin iman tanımında imanın kalbi yönünü, Ebû Hanîfe (öl. 150/767) kalbi ve kavli yönünü hadis alimleri, Hâricî ve Mû'tezile alimleri ise dilcilerin ortaya koyduğu imanın kalbi, kavli ve fiili olan üç yönünü de dikkate almışlardır.¹⁴⁰

Kelam alimleri iman tanımında kalbi, kavli ve fiili yönünü dikkate alarak tanım yapmalarından dolayı bu kavramlara kısaca değinmek faydalı olacaktır. Tasdik ismi saddeka fiilinden türeyip onaylamak anlamına gelmektedir.¹⁴¹ Bu durumda kalp ile tasdik, bir şeyi kalben onaylamak anlamına gelmektedir. Dil ile tasdik veya ikrar ise kişinin bir şeyi dili ile onaylaması anlamına gelmektedir. İmanın fiili boyutu ise kişinin yapmış olduğu amel ile ilgilidir. İmanın ameli yönünü de dikkate alanlar olduğu için amelin de ne olduğuna değinilecektir.

Sözlükte iş fiil gibi anlamlara gelen amel kişinin bir amaçla yaptığı iş olarak tanımlanmıştır. Dini anlamda ise amel ceza ve mükafat gerektiren tüm işler için kullanılarak fiile göre daha özel bir anlam ifade etmektedir.¹⁴² Bu yapılan tanımların dışında imanı marifet yani bilgi olarak da tanımlayanlar vardır.¹⁴³ Tasdik bilgiye dayalıdır çünkü iman edilecek şeyi bilmeden iman etmek cehalet olacağından imanın mahiyetine ters düşecektir. Ancak imanın bilgiye dayalı olması onun bilgi ile aynı anlama gelebileceği anlamını taşımamaktadır. Ayrıca bu kavramların zıddını düşündüğümüz de bilginin zıddı cehalet imanın zıddı ise inkâr etmektir. Böylelikle

¹³⁷ Mustafa Sinanoğlu, "İman" (Erişim 26 Aralık 2023), 22/212,213.

¹³⁸ Ahmet Saim Kılavuz, *İman Küfür Sınırı* (İstanbul: Marifet, 1994), 1920.

¹³⁹ Şerafettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam: Tarih Ekoller Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2016), 113.

¹⁴⁰ Dilek Işık, *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu* (Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 7.

¹⁴¹ İsfahanî, el-Müfredât, 582,583.

¹⁴² Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 29.

¹⁴³ Kılavuz, *İman Küfür Sınırı*, 22.

bilginin imanın oluşması açısından önemli bir yeri olsa da iman eşittir bilgi demek doğru değildir. İmam Mâtürîdî de (öl. 333/944) bu tanıma karşı çıkarak bilginin imanın sadece temelini oluşturduğu görüşündedir.¹⁴⁴

İman inanılması gereken hususlar bakımından iki kısma ayrılmaktadır. Birincisi icmalî iman ikincisi ise tafsili imandır. İcmalî iman Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Allah'tan getirdiği her şeye toptan inanmaktır. Kısaca dinde inanılması gereken şeylere toptan inanmak şeklinde de tanımlanabilir. Tafsili iman ise inanılması gerekenlerin her birine ayrıntılı bir biçimde inanmaktır. Alimler tasdikî özelliğine göre tafsili iman da kendi içerisinde dereceleri olduğu görüşündedirler. Bundan dolayı tafsili imanı üç kısımda ele alabiliriz. Birinci derecesi Allah'a, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) peygamber olduğuna ve ahiret gününe inanmaktır. İkinci derecesi birinciye ek olarak Allah'ın meleklerine, kitaplarına, ahiret gününe ve öldükten sonra dirilmeye inanmaktır. Üçüncü derecesi ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tevatür yoluyla bizlere getirdiklerini namaz, oruç hac gibi emirleri tasdik etmektir.¹⁴⁵

İman inanma çeşidine göre de iki kısma ayrılmıştır. Bunlar taklidi iman ve tahkiki imandır. Taklidi iman Müslüman bir ortamda dünyaya gelip çevreden anne babasından gördüğü şekilde inanmaktır. Deliller üzerinden giderek inanması gereken şeylere deliller bularak ve akıl yürüterek inanması ise tahkiki imandır.¹⁴⁶

2.3.2. İmanda İstisna

Bir insanın “*İnşallah müminim*” şeklindeki söylemi kelam ilminde istisna olarak tanımlanmıştır.¹⁴⁷ İmanda istisna konusundaki tartışmalar bir kişi imanını ifade ederken “*ben müminim*” şeklinde mi ifade etmeli yoksa her şeyin Allah'ın iradesi ile gerçekleştiğini düşünerek “*ben inşallah müminim*” şeklinde mi ifade etmeli tartışmalarından kaynaklanmaktadır.

¹⁴⁴ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Kitâbü't Tevhîd* (Ankara: İsam, 1.Basım, 2002), 495,496.

¹⁴⁵ Osman Oral, “Akâid ve Kelâm İlmi Açısından İmânın Kısımları, Derecesi ve Rükünleri”, *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (DÜSBED)* 7/13 (2015), 286.

¹⁴⁶ Oral, “Akâid ve Kelâm İlmi Açısından İmânın Kısımları”, 287.

¹⁴⁷ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 167.

İmanda istisnânın temelini sahabe devrine kadar götürebiliriz. Nitekim Muaz b. Cebel, Abdullah b. Ömer gibi sahabenin inşallah ben müminim diyerek imanda istisna yapılması gerektiği kaynaklarda geçmektedir. İmanda istisna tartışmaları; iman ve amel, iman ve İslam anlayışındaki ihtilaflardan kaynaklı olarak başta hadis taraftarları ile Mürcie daha sonraları özellikle Eş‘arî ve Mâtürîdî arasında uzun süre devam etmiştir.¹⁴⁸ Hadis taraftarlarına göre imanda istisna olmasının sebebi kişinin imanı olsa bile ölünceye kadar imanını koruyup koruyamayacağını bilmemesinden kaynaklıdır. Bu görüşleriyle Ehl-i hadis taraftarları Mürcie’nin kişinin kendini tanımlarken “*Ben gerçekten müminim*” şeklinde tanımlaması gerektiği görüşüne karşı çıkmışlardır.¹⁴⁹

Böylelikle imanda istisna konusunda iki taraf oluşmuştur. Birinci taraf imanda istisnânın olabileceğini söylerken diğer taraf ise imanda istisnânın olmaması gerektiğidir. Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), İmam Şafî (öl. 204/820), Kaderiyye ve Eş‘arî mezhebi imanda istisnânın olduğunu savunanlardır. İmanda istisna yapılmasının gerekli olduğunu savunan diğer bir mezhep ise Hâricîlerdir. Hâricîler İmanı kalp ile tasdik dil ile ikrar ve amel olarak tanımlayarak ameli imandan bir cüz sayarak iman tanımında Eş‘arîlerden ayrılmışlardır. Ancak ameli imandan bir cüz olarak gören Hâricîler Ahmed b. Hanbel, İmam-ı Şâfiî ve Eş‘arîler gibi imanda istisna yapılabileceği görüşündedirler.¹⁵⁰

İmanda istisnayı kabul etmeyen ikinci grup ise Mâtürîdîlerdir. Mâtürîdîlere göre iman kesin tasdik ve ikrarı gerektirmektedir. İstisna ise şüphe edilen durumlarda kullanılmaktadır. Bundan dolayı kişinin “*İnşallah müminim*” şeklinde istisna yaparak kendini tanıtmamasını kabul etmezler. Bu şekilde kişinin imanını belirtirken istisna yapmasını imanına şüphe sokacağından dolayı imanda istisna yapılmasını kabul etmezler.¹⁵¹

¹⁴⁸ Zübeyir Bulut, “Kelâm’da ‘İman’da İstisna’ Tartışmaları”, *İslâmî İlimler Dergisi* 4/1-2 (2009), 200,201.

¹⁴⁹ Işık, *Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*, 42.

¹⁵⁰ Faruk Kartal, *İmanda İstisna* (Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020), 90.

¹⁵¹ Mâtürîdî, *Kitâbü’t Tevhîd*, 505.

2.3.3. İman ve İslâm

Mezhepler arasında imanla ilgili olarak diğer bir tartışma konusu da iman ve İslam'dır. Bu konudaki tartışmalar iman ve İslam'ın aynı manada kullanılıp kullanılmayacağı hususunda cereyan etmiştir. Müminin inanması gereken şeylerle İslam esaslarının aynı şeylerden oluşmasından dolayı Mürcie, Mû'tezile ve Mâtürîdîlere göre iman ve İslâm aynı manalara gelmektedir. “*Ey insan*” “*Ey adam*” şeklinde nida edildiğinde farklı lafızlar kullanılmış olsa bile aynı manaya delalet etmelerini Ebû Hânîfe (öl. 150/767) iman ve İslam'ında aynı manalara delalet ettiğine örnek gösterir.¹⁵²

Mâtürîdî'ye göre iman ve İslam kelimesi lügat yönünden farklılık gösterip içerik yönünden aynı sonucu ifade etmektedir. Şöyle ki İslam kelimesi bir dini ifade ederken iman kelimesi için böyle bir şey söz konusu değildir. Ancak bu iki kelime hedef bakımından aynı manaya gelmektedir. Nasıl ki imanın bütün şartlarını yerine getiren kişi Müslüman ise İslam'ın bütün şartlarını yerine getiren kişi de mümindir. Bundan dolayı muhteva bakımından aralarında fark yoktur. Nitekim iman Allah'ın birliğine inanmak olduğu gibi İslam da Allah'a teslim olmaktır. Bundan dolayı Mâtürîdîlere göre iman ve İslam kavramları nihai olarak aynı manalara gelmektedir.¹⁵³

İman ve İslam kelimelerinin aynı anlama gelip gelmeme konusunda İbâdiyye de Mû'tezile ve Mâtürîdîler ile aynı görüştedir. İbâdiyye'ye göre iman kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve ameldir. İslam ise kişinin boyun eğmesi ve teslim olmasıdır. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere İbâdiyye iman ve İslam'ın lügat yönünden farklılık gösterdiği görüşündedir. Ancak mümin olsun veya müslim olsun bu iki kavramda da kişinin dil ve amel ile tasdik edip boyun eğmesi gerektiğinden dolayı iman ve İslam kelimelerinin şeriata göre aynı manalara geldiği görüşündedir.¹⁵⁴

¹⁵² Hilmi Karaağaç, “İtikadi Mezheplerde İman-İslam İlişkisi”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012), 105.

¹⁵³ Mâtürîdî, *Kitâbü't Tevhîd*, 513,514.

¹⁵⁴ Ahmet Bardak, “İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd es-Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri”, *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/24 (2019), 782.

İman ve İslam kavramlarının aynı manaya gelmesine karşılık olarak İmam Eş'arî bu iki kavram arasında fark olduğu görüşündedir. İmam Eş'arî'ye göre İslam boyun eğmek olduğundan dolayı kişi Müslüman olsa da Müslüman oluşu tasdik etme sonucu olmayabilir. Yani itaat edenin itaat ettiği şeyin doğruluğu hakkında tasdik etmemiş olma ihtimali vardır. Bu yüzden İslam kelimesi imana göre daha geniş kapsamlı olup imanı da içine almaktadır. Ancak iman eden kişi aynı zamanda İslam'ı da tasdik etmiş olur. Böylece her müslim mümin değildir ama her mümin Eş'arî'ye göre müslimdir.¹⁵⁵

2.3.4. İman Amel Ayrımı

Cemel ve Sıffin Savaşlarında Müslümanların birbirleriyle çarpışması sonucunda birçok Müslüman vefat etmiştir. Bu savaşların neticesinde Müslümanın diğer bir Müslümanla çarpışması ve birbirlerini öldürmelerinden dolayı yapılan bu fiilin büyük günah oluşturup oluşturmayacağı, büyük günah oluşturuyorsa bu kişilerin akıbetinin ne olacağı tartışma konusu olmuştur. Bunun neticesinde amelin imandan bir parça olması halinde kişinin imanının yok olacağından dolayı amellerin imandan bir parça olup olmadığı tartışma konusu haline gelmiştir. Bundan neticesinde mezhepler arasında imanın tanımı ve mahiyeti konusunda ihtilaflar ortaya çıkmıştır. İmanın tanımından dolayı ortaya çıkan bu ihtilaflar beraberinde amelin Amelin imandan bir parça sayılıp sayılmamasını, büyük günah tartışmalarını, küfür tekfir tartışmalarını, imanın artıp eksilmesi tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı bu başlık altında mezheplerin özellikle de Hâricî ve İbâdiyye'nin iman ve amel görüşlerine değinilecektir.

İman amel ayrımında bazı mezhepler ameli imandan bir cüz sayarken bazı mezhepler ise ameli imandan ayrı tutmaktadırlar. Böyle bir ayrım yapılmasının ve aralarındaki bu ihtilafın en önemli sebebi iman tanımındaki ihtilaflardır. Mezhepler arasında imanın lügat manasındaki tasdik etmek anlamında ihtilaf olmamakla beraber tasdik etmenin üç boyutu olması iman tanımında ihtilaflar oluşturmaktadır. İmanın bu üç boyutu kalp ile tasdik, dil ile tasdik ve kalp ile tasdiktir. Kalp ile tasdik bir haberin

¹⁵⁵ Ebû'l Hasan el Eş'arî, *Dinin İnanç İlkeleri (el-İbâne'an Usûli'd-Diyâne)*, çev. Mustafa Çevik (Ankara: Avrasya, 2005), 20.

veya hüküm koyan kişinin doğruluğuna kalben emin olarak kabul etmektir. Dil ile tasdik kişinin haberi bu böyledir, bu doğrudur ben inandım ve bunu kabul ettim demesidir. Fiili tasdik ise tasdik ettiği şeyin gerektirdiklerini yapmak yapılmamasını gerektiren şeyleri de terk etmektir.¹⁵⁶ Bundan dolayı öncelikle mezheplerin iman tanımlarına değinerek tasdikin hangi boyutlarını iman kavramına dahil ettiklerine bakmak elzemdir.

Ehl-i sünnet olarak adlandırılan Selefîyye, Eş‘arîyye ve Mâtürîdîyye mezheplerine göre iman kalp ile tasdiktir.¹⁵⁷ İmam Mâtürîdî’ye göre imanın oluşabilmesi için ilk işin kalbin tasdik etmesidir. İman etmek için dil ile tasdik etme zorunluluğu yoktur.¹⁵⁸ Mâtürîdî mezhebinden olan Ebü’l-Muîn en-Nesefî de (öl. 508/1115) imanın kimsenin müdahale edemeyeceği ve cebr altında bırakamayacağı bir organda olması gerekçesiyle imanın kalpte yani kalp ile tasdik ile olması gerektiği görüşündedir.¹⁵⁹ Ebû Hanîfe ise İmam Mâtürîdî’den farklı olarak kalp ile tasdike ek olarak dil ile ikrarı da eklemiştir.¹⁶⁰

Ebû Hanîfe imanı kalp ile tasdike ek olarak dilin ikrarını eklemiş olsa da Ehl-i sünnetin genelinin iman tanımına baktığımızda imanı kalp ile tasdik olarak tanımlamışlardır. Böylelikle Ehl-i Sünnetin tanımlarından da anlaşılacağı üzere, Ehl-i Sünnetin ittifak ettiği görüş amelin imandan bir parça olmayışdır. Kur‘ân’da birçok yerde geçen bazı farzları terk etmiş olanlara “Ey iman edenler”¹⁶¹ şeklinde hitap edilmiştir. Bu ayetlerde Allah müminleri davranışlarından dolayı kınamış azaplarının sert olacağını vurgulamış ancak mümin vasfını onlardan kaldırmamıştır. İmam Mâtürîdî bu tür ayetleri amelin imandan bir cüz olmadığına delil olarak getirmiştir.¹⁶² Bunun neticesinde Ehl-i sünnet alimleri ameli imandan bir cüz saymayarak farzları yerine getirmeyen veya günah işleyen kişiyi küfürle nispet etmemişlerdir.¹⁶³ Ancak

¹⁵⁶ Gölcük-Toprak, *Kelam: Tarih Ekoller Problemler*, 115.

¹⁵⁷ Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu’l_Akâid)*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 277,278.

¹⁵⁸ Mâtürîdî, *Kitâbü’t Tevhîd*, 487.

¹⁵⁹ Ebü’l-Muîn Nesefî, *Tabsiratü’l-edille fî Usûli’l-d-din*, çev. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 2/415.

¹⁶⁰ Numan b. Sâbit Ebû Hanîfe, *Şerhu Fıkhu’l-Ekber* (Mektebetül Hanifiyye, 2020), 5.

¹⁶¹ “Kur‘ân Yolu, (Erişim 26.12.2023) et-Tevbe 9/38”.

¹⁶² Mâtürîdî, *Kitâbü’t Tevhîd*, 494.

¹⁶³ Taftazânî, *(Şerhu’l_Akâid)*, 263.

Ehl-i sünnetin ameli imanın bir parçası olarak görmemesini amelle hiçbir bağlantısı yoktur şeklinde anlamak yanlış olacaktır. Zira İmam Mâtürîdî imanın sonucu olan amelleri yerine getiren mümini itaatkâr bir mümin olarak nitelerken yerine getirmeyen mümini ise günahkâr mümin olarak nitelemiştir.¹⁶⁴ Bundan dolayı iman amelden bir parça olmamakla beraber amel imanın bir sonucu olarak görülebilir. Çünkü “Ey iman edenler üzerlerinize oruç yazıldı.”¹⁶⁵ “Muhakkak ki namaz müminlere belirli zamanlarda farz kılınmıştır.”¹⁶⁶ Ayetlerinden de anlaşılacağı üzere amel imandan bir parça değil imanın sonucudur.

Ameli imandan bir parça olarak saymayan Ehl-i sünnete karşılık olarak Hâricîler, Mû‘tezile ve Şiiler ameli imandan bir parça kabul etmişlerdir. Şöyle ki Mû‘tezile Ehl-i sünnetin ve Ebû Hanîfe’ nin iman tanımında yer alan kalp ile tasdik ve dil ile ikrar tanımına ek olarak üçüncü bir şart olarak uzuvlarla amel etmeyi de eklemiştir. Ancak bu ameller hususunda Mû‘tezile kendi içerisinde ihtilafa düşmüştür. Bazı Mû‘tezili alimler farz amelleri imanın bir parçası kabul ederlerken bazı alimler ise farz amellerin yanına nafile ibadetleri de eklemiştir.¹⁶⁷ Mû‘tezile’nin bu şekildeki iman tanımından amelin de iman için şart olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Mû‘tezile büyük günah işleyen kişiyi ne Ehl-i sünnet gibi mümin konumuna koymuştur ne de ileride değineceğimiz Hâricîler gibi kâfir ilan etmiştir. Mû‘tezile bu konuda orta bir görüş ileri sürerek büyük günah kavramında değineceğimiz “iki yer arasında bir yer” anlamında “*el-menzile beyne’l menzileteyn*” görüşünü benimsemiştir.¹⁶⁸

Hâricîlerin iman tanımına gelince Hâricîler de Mû‘tezile gibi ameli içine alan bir tanım yapmışlardır. Hâricîler’e göre iman kalp ile tasdik etmek, dil ile ikrar etmek ve ameldir.¹⁶⁹ Böylelikle ameli imandan bir cüz sayan Hâricîler’e göre bir kişinin imanı amele bağlıdır. Ehl-i sünnette olduğu gibi amel bir sonuç değil imanın var olabilmesi

¹⁶⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü’t Tevhîd*, 417-423.

¹⁶⁵ “Kur’ân Yolu, (Erişim 29.12.2023) el-Bakara 2/183-184.”

¹⁶⁶ “Kur’ân Yolu, (Erişim 29.12.2023) en-Nisâ 4/103.”

¹⁶⁷ Hatice Polat, “Mu‘tezilî Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekb-i Kebîre’nin Durumu”, *Mutalaa: Karabük İslami İlimler Dergisi* 2/1 (2022), 83.

¹⁶⁸ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu’l Usûli’l-Hamse Mu‘tezile’nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 2/624.

¹⁶⁹ Süleyman ibn Salih el-Ğusn, *el-Havâric* (Darul İsbilya, ts.), 107.

için bir unsurdur. Bundan dolayı Hâricî düşünceye göre kişinin amelleri varsa mümin amelleri yoksa veya büyük günah işlemişse kâfir sayılmıştır. Mû‘tezile gibi fâsık da saymamışlardır. Ayrıca amellerden dolayı kâfir sayılan kişilerin malı ve canı helaldir hatta yeri geldiğinde öldürülebilirler.¹⁷⁰

İbâdilere göre iman ise üç şeyden oluşmaktadır. Bu üç şey kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve ameldir. Görüldüğü üzere İbâdiyye’nin iman tanımı da Hâricîler ve Mû‘tezile gibi kalbe, dile ve fiile yani amellere bağlanmıştır.¹⁷¹ Hâricîler’in, İbâdiyye’nin ve Mû‘tezile’nin iman tanımlarının aynı minvalde olmasından dolayı ameli imandan bir cüz sayma hususunda da aynı görüşte oldukları söylenebilir. Ancak İbâdiler Hâricîler gibi ameli olanı mümin ameli olmayanı kâfir şeklinde tasnif etmekten kaçınmışlardır. Bir kişinin ameli var ve iyiye mümin olarak adlandırmışlardır. Ancak ameli iyi değil ise Hâricîler gibi kâfir olarak adlandırmak yerine küfrü ikiye ayırmışlardır. Birincisi nimet küfrü ikincisi ise şirk küfrüdür. Amelleri kötü olan kişiyi nimet küfrü içine koymuşlardır. Nimet küfrü içinde olan kişiyi de ne mümin ne de kâfir olarak isimlendirmişlerdir. O haldeki kişileri muvahhid olarak isimlendirmişlerdir. Ayrıca muvahhidin malını ve canını Hâricîler gibi helal görmemişlerdir.¹⁷²

2.3.5. İmanın Artıp Eksilmesi

İmanın artıp eksilme durumu daha çok iman ve amelin ayrı olup olmamasıyla ilişkilidir. Bundan dolayı alimler konuya daha çok iman amel bağlantısı açısından bakmışlardır. Nitekim Nesefî de imanın artıp eksilmesiyle alakalı bu minvalde bir açıklama yapmıştır. Nesefî’ye göre iman tasdik etmek olduğuna göre onda ne artma ne de eksilme olur.¹⁷³ Bu konu hakkında mezhepler arasında iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Birinci görüşe göre iman artıp eksilebilmektedir. İkinci görüşe göre ise iman ne artar ne de azalır.

Mâtürîdî mezhebi ameli imandan bir parça saymamasından ve ameli imanla aynı bir cins olarak saymadığından imanın ne artacağı ne de azalacağını kabul etmiştir.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Salih el-Ğusn, *el-Havâric*, 113,120.

¹⁷¹ Ali Yahya, *Edvau ale’l İbâdiyye*, 17.

¹⁷² Ali Yahya, *el-İbâdiyye Beyne’l-Fırakı’l İslâmiyye*, 114.

¹⁷³ Nesefî, *Tabsiratü’l-edille fi Usûlî’-d-din*, 2/407, 416.

¹⁷⁴ Ebû Mansûr Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân* (İstanbul: Mizan, 2005), 5/172,478.

Nesefî'ye göre bir şeyin artışı olması için artacak olan şeye kendi ile aynı cinsten bir şeyin eklenmesi gerekir. Bundan dolayı Nesefî'ye göre imanın artması demek sahil olan amellerin işlenmesiyle kalplerdeki olan imanın nurunun artması demektir.¹⁷⁵ Ebû Hanîfe'ye göre ise bir kişinin imanının artması için küfrünün azalması gerekir. İmanın azalması içinde küfrünün artması gerekir. Bu kişi hem mümin hem de kâfir konumunda olamayacağı için imanda artma ve eksilmeden söz edilemez.¹⁷⁶ Böylelikle Mâtürîdî mezhebinin iman amel ilişkisi üzerindeki düşüncelerinin sonucu olarak imanın artıp eksilmesini kabul etmediklerini söyleyebiliriz.

Ameli imandan bir parça kabul etmeyen Eş'arîlerin çoğunluğuna göre de iman artıp eksilmemektedir. Örneğin İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (öl. 478/1085), Fahreddin er-Râzî (öl. 606/1210) gibi Eş'arî mezhebinin önde gelen alimleri imanın amel ile ayrımını dikkate alarak imanda artma ve eksilmenin olmadığı görüşündedirler.¹⁷⁷ Taftazânî de (öl. 792/1390) aynı şekilde imanın artıp eksilmeyeceğini ancak yapılan amel ve ibadetlerin imanın sadece nurunu etkileyebileceği görüşündedir.¹⁷⁸

İman tanımında kalp ile tasdik ve dil ile ikrara ek olarak ameli de ekleyen Mû'tezile'ye göre amel imanın bir parçasıdır. Bundan dolayı Mû'tezile kişinin iyi amelleri işlemesi halinde imanının artacağını günahlarından dolayı tövbe etmeyip Allah'ın haram kıldığı fiilleri işleyip ve itaatsizlik yapan kişinin de imanının zamanla yok olacağı görüşündedir.¹⁷⁹

Mû'tezile gibi ameli imandan bir cüz olarak kabul eden Hâricîler ise daha çok iman konusunu ilgilendiren büyük günah, küfür tekfir kavramlarıyla ilgilenmişler imanın artıp eksilmesi konusuyla fazla ilgilenmemişlerdir. Ancak ameli imana dahil eden Ehli hadis ve Mû'tezile imanının artıp eksileceği görüşündedirler.¹⁸⁰ Bundan dolayı

¹⁷⁵ Ahmet Ak, "Ebu'l-Müîn en-Nesefî'ye Göre İman-Amel İlişkisi", *Dinî Araştırmalar* 8/24 (2006), 250.

¹⁷⁶ Ebû Hanîfe, *Şerhu Fıkhu'l-Ekber*, 52.

¹⁷⁷ Fahreddin Razi, *Kelam'a Giriş el-Muhassal* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002), 269.

¹⁷⁸ Taftazânî, *(Şerhu'l-Akâid)*, 280.

¹⁷⁹ Fahreddin Razi, *Kelam'a Giriş el-Muhassal*, 269.

¹⁸⁰ Fahreddin Razi, *Kelam'a Giriş el-Muhassal*, 269, 270.

Hâricîlerin de ameli imandan bir parça olarak görmeleri imanın artıp eksilmesi konusunda da aynı görüşü benimsediklerine işarettir diyebiliriz.

İbâdiyye'nin de iman amel ayrımı konusunda Mû'tezile ve Hâricîler ile aynı görüşte olduklarını söyleyebiliriz. Ancak İbâdiyye'nin imanın artıp eksilmesi konusundaki görüşleri bu mezheplere göre biraz da olsa farklılık arz etmektedir. İbâdiyye iman, itikadi iman ve ameli iman olmak üzere ikiye ayırmıştır. İtikadi imanın şer'i anlamı vacibatın mutlak olarak yerine getirilmesidir. Bundan dolayı iman şer'i yükümlülükleri yerine getirmede eksilmez ama artar. Çünkü imanın eksilmesi vacip olan bazı şer'i hükümlerin mükelleflerden kaldırılması demektir. Ayrıca itikadi iman sadık bir iman ile oluştuğundan dolayı artar ancak eksilmez. Ancak ikinci çeşit olan ameli iman ise artar ve itikadi imandan farklı olarak da azalma gösterebilir.¹⁸¹

2.3.6. Büyük Günah Meselesi

Cemel ve Sıffin Savaşı'nın neticesinde mezhepler arasında imanın mahiyetiyle beraber en çok tartışılan konulardan biri de büyük günah meselesidir. Büyük günahla ilgili olarak tartışılan iki mesele vardır. Bunlardan biri büyük günah olan fiillerin neler olduğu, diğeri ise büyük günahı işleyen kimsenin durumunun ne olduğudur.

Büyük günahların neler olduğu konusunda ise üç görüş vardır. Birinci görüşe göre bütün günahlar büyük günah sayılmaktadır. Hâricîler bu görüştedir. İkinci görüşe göre ilahi emirle örtüşmeyen her günahı büyük saymakla beraber bunların arasında diğerlerine göre küçük sayılabilecek günahlar vardır. Ancak ne olursa olsun hiçbir günah küçük sayılamayacağından büyük günahın özelliğini belirlemek imkansızdır. Müttekaddimîn Eş'arîleri bu görüştedir. Bu konudaki üçüncü görüşe göre ise dinde yasaklandığına dair kesin delil bulunan ayrıca dünyevi ve uhrevi cezası olan fiiller büyük günahdır. Mû'tezile , Mâtürîdiyye ve müteahhirîn Eş'arîlerin çoğunluğu bu görüştedir.¹⁸²

¹⁸¹ Bardak, "İbn Humeyd es-Sâlimî'nin Kelamî Görüşleri", 765, 783.

¹⁸² Adil Bebek, "Kebîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Aralık 2023), 25/163,164.

Büyük günah meselesinin diğer bir tartışma konusu olan, büyük günah işleyen kişinin hem dünyada hem ahirette durumunun ne olacağı meselesidir. Bu konuda da itikadi mezhepler tarafından çeşitli görüşler ortaya konmuştur. Mezheplerin büyük günah işleyen kişinin durumu hakkındaki görüşlerinin ameli imandan bir cüz sayıp saymamaları neticesinde şekillendiğini söyleyebiliriz. Nitekim Ehl-i sünnet alimleri ameli imandan bir cüz olarak saymamalarının neticesi olarak küfre girmediği sürece büyük günah işleyen kişiyi ne kâfir ne de münafık sayarak imandan çıkarmamışlardır. Onlara göre büyük günah işleyen kişinin durumu dünyada mümin olup ahirette ise Allah o kişiyi affeder ya da işlediği günah olan fiilden dolayı cezalandırır cezası bittikten sonra ise cennete koyar.¹⁸³

Mû'tezile mezhebi ise ameli imanın bir parçası saymasının neticesinde büyük günah işleyen kişiyi ne Mürcie'nin söylediği gibi mümin olarak isimlendirmiş ne de Hâricîlerin söylediği gibi kâfir olarak isimlendirmiştir. Mû'tezile'ye göre büyük günah işleyen kişi zem ve lanete müstahaktır. Mümin kavramı ise medih için kullanılmaktadır. Bundan dolayı büyük günah işleyen kişiye mümin demeyi caiz görmemişlerdir. Kâfir kelimesi de Mû'tezile'ye göre büyük azabı hak etmiş; nikah, miras, Müslüman mezarlığına defnedilme gibi hususlarda bunlardan mahrum bırakılan kimsedir. Büyük günah işleyen kişiye bu hükümler uygulanmaz ayrıca kâfirin muhatap olduğu cezaya müstahak değildir. Bundan dolayı Mû'tezile büyük günah işleyen kişinin kâfir olarak isimlendirilmesini de uygun görmemiştir. Büyük günah işlemiş kişiyi Mû'tezile ne mümin ne kâfir olarak isimlendirmiştir. Bu durumda olan kişiyi iki konum arasında bir yer anlamına gelen "*el-menzile beyne'l menzileteyn*" konumunda görmüş ve fâsık olarak isimlendirmiştir.¹⁸⁴

Büyük günah işleyen kişiyi fâsık olarak isimlendiren Mû'tezile fâsığın ahiretteki durumunu da Mû'tezilenin beş temel ilkesinden biri olan va'd ve va'id ilkesiyle temellendirmiştir. Mû'tezile'ye göre va'd gelecekte birisine bir faydanın ulaşacağını veya ondan bir zararın giderileceğini bildiren haberdur. Bir zararın dokunacağını veya bir faydanın yok edileceğini bildiren haber de va'iddir.

¹⁸³ Nûreddin Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018), 159.

¹⁸⁴ Abdülcebbar, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, 2/614, 620, 636.

Mû'tezile'ye göre Allah'ın va'd ve va'idinde durmaması hultur. Ancak bunun gerçekleşmesi söz konusu değildir. Allah va'd ve va'idi gereği dünya hayatında iyilik yapmış olanları ödüllendirmek günah işleyenleri de cezalandırmak zorundadır. Bundan dolayı Mû'tezileye göre Allah'ın emirlerine uymuş ve işlediği büyük günahlardan dolayı da tövbe etmiş olanlar ahirette sevabı hak edeceklerdir. İşlediği büyük günahattan tövbe etmemiş olanlar ise cehennemde ebedi olarak kalacaklardır. Ancak bu kişilerin azabı kâfir olanların azabından daha hafif olacaktır. Dolayısıyla büyük günah işlemiş olan kişi Mû'tezile'ye göre fâsık olarak isimlendirilmiş ve ölmeden önce tövbe etmesi halinde sevabı hak edecektir. Ancak tövbe etmeden ölmesi halinde azabı kâfirlerinkine göre az olup ebedi olarak cehennemde kalacaktır.¹⁸⁵

Hâricîler de Mû'tezile'nin iman tanımıyla benzer ameli de içine alan bir tanım yapmışlardır. Hâricîlere göre iman kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve ameldir. Bu tanımdan da anlaşıldığı üzere Hâricîler ameli imandan bir cüz olarak görmektedirler.¹⁸⁶ Hâricîler ameli imandan bir cüz saymalarının neticesinde Mû'tezile'den daha farklı olarak büyük günah işleyen mümini tekfir ederek kâfir olarak isimlendirmişlerdir.¹⁸⁷ Hâricîlere göre İslam'ı kabullenmiş ancak büyük günah işleyen bu kişinin ahiretteki durumu ebedi olarak cehennemdir ve azabı da tıpkı kâfirlerin azabı gibidir. Büyük günah işleyen kişiyi tekfir ederek ahiretteki durumunun ebedi olarak cehennem olacağı görüşünde olan Hâricîler buna ek olarak büyük günah işleyenin dünya hayatında da kâfir muamelesi görmesi gerektiği görüşündedir. Nitekim onlar evlenme, miras gibi konularda bu kişilere kâfir muamelesi yaparak arkalarında namaz kılmayı caiz görmemişlerdir. Büyük günah işleyen kişiyi dünyada da kafir olarak saymaları bu kişilerin canlarının ve mallarının gasp edilmesini caiz olarak görmelerine sebep olmuştur diyebiliriz.¹⁸⁸

İmam Mâtürîdî'ye göre Hâricîlerin sadece büyük günah işleyeni değil küçük günah işleyenleri de tekfir etmeleri kendilerini de küfre düşürmüştür. Şöyle ki

¹⁸⁵ Abdülcebbar, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, 1/34.

¹⁸⁶ Salih el-Ğusn, *el-Havâric*, 107.

¹⁸⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't Tevhîd*, 422-423.

¹⁸⁸ Abdulhamîd, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*, 105,106 ; Geniş bilgi için bk. Eş'arî, *Mâkâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 102-136.

peygamberler küçük günah işlemekten beri değillerdir dolayısıyla Hâricîler peygamberleri de küfre girmekle itham ederek kendilerini küfre düşürmüşlerdir.¹⁸⁹

İbâdiler, Mû'tezile'nin büyük günah işleyen kişinin durumunun "*el-menzile beyne'l menzileteyn*" konumunda olduğu görüşüne ve fâsık olarak isimlendirmelerine karşı çıkmışlardır. İbâdiyye'ye göre kişi ya iman içerisinde olup mümindir ya da küfür içerisinde olup kâfirdir. Dolayısıyla İbâdiyye'ye göre iman ve küfür arasında Mû'tezile'nin fasık kavramı gibi üçüncü bir durum yoktur.¹⁹⁰ Bu görüşlerini de "Sizi yaratan O'dur. Ama kiminiz inkâr, kiminiz iman ediyor."¹⁹¹ Ayetiyle desteklemişlerdir.

İbâdiyye münafık kavramını da amellerle irtibatlandırarak büyük günah kavramı üzerinden açıklamaya çalışmıştır. İbâdiyye'ye göre münafık tevhid kelimesini ilan etmiş, İslam'ı kabul etmiş ancak İslam'a davranış ve ibadet noktasında bağlı kalmamış kişidir. Bu kişilerin amel noktasında eksiklikleri vardır. Bundan dolayı İbâdiyye'ye göre münafık tevhidi ikrar ettiğinden dolayı müşrik değildir. Ancak iman gerektirdiklerine bağlı kalmadıklarından dolayı mümin de değillerdir. İbâdiler tevhidi inkâr eden ama iman gerektirdiklerini yerine getirmeyen kişilerin münafık olarak isimlendirilmesine dair birçok ayetten deliller getirmişlerdir. Örneğin Ali Yahya "Erkeğiyle kadınıyla münafıklar birbirine benzer; kötülüğü özendirip iyiliği engellerler, hayır için harcamaya elleri varmaz. Onlar Allah'ı umursamadılar, O da onları rahmetinden mahrum bıraktı. Gerçek şu ki münafıklar günaha batmış kimselerdir."¹⁹² ayetini zikrederek münafığın Kur'an'da ameli günah işleyen şeklinde vasıflandığını belirtir.¹⁹³

Münafık kavramını ameli günah işleyen şeklinde açıklayan Ali Yahya "Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir."¹⁹⁴ "Ve her kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerin ta kendileridir."¹⁹⁵ "Kim

¹⁸⁹ Mâtürîdî, *Kitâbü't Tevhîd*, 423.

¹⁹⁰ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye*, 412-414.

¹⁹¹ "Kur'an Yolu, (Erişim 25.12.2023) et-Tegâbün 64/2."

¹⁹² "Kur'an Yolu, (Erişim 25.12.2023) et-Tevbe 9/67."

¹⁹³ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye*, 415-417.

¹⁹⁴ "Kur'an Yolu, (Erişim 25.12.2023) el-Mâide 5/44."

¹⁹⁵ "Kur'an Yolu, (Erişim 25.12.2023) el-Mâide 5/45."

Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar fasıkların kendileridir.”¹⁹⁶ ayetlerini delil getirerek Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyen yani büyük günah işleyenin kâfir, fâsık ve zalim olduğunu zikrederek nifakın, küfrün, nimet küfrünün, fâsıklığın ve zulmün aynı manaya geldiğini belirtir.¹⁹⁷

Münafıklığı amelle irtibatlandıran İbâdiyye iman ve amel meselesini Hâricîler ve Mû'tezile gibi ele almakla beraber büyük günah işleyen kişilerin durumu hakkında farklı bir görüş ortaya koymuştur. Şöyleki İbâdiyye büyük günah işleyen kişiyi Ehl-i sünnet gibi mümin saymamıştır. Ancak Hâricîler gibi kâfir olarak da ilan etmemiştir. İbâdiyye küfrü, nimet küfrü ve şirk küfrü olarak ikiye ayırmıştır. Onlara göre büyük günah işleyen kişi Allah'ın nimetine nankörlük etmesinden dolayı nimet küfrü içerisinde olup o ne mümindir ne de kâfirdir. Bu durumdaki kişiyi muvahhid olarak isimlendirmişlerdir. Muvahhidin malı ve canı Hâricîlerin söylediği gibi helal değildir gasp edilemez. Muvahhid bir kimsenin cehenneme gideceği İbâdiyye'ye göre şüphesizdir. Ancak cehennemde ebedi azaptan kurtulmak için dünyada tövbe etmesi gerekmektedir.¹⁹⁸ Bu bağlamda İbâdiyye'nin büyük günah işleyen kişinin durumu hakkındaki görüşlerinin Hâricîlerden uzaklaşarak Mû'tezile ile benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki İbâdiyye ve Mû'tezile büyük günah işleyen kişiye dünyada kafir gibi muamele edilmesini caiz görmemektedir. Ayrıca büyük günah işlemiş olan kişi tövbe etmesi durumunda Mû'tezile'ye göre cehennemden kurtulacaktır. İbâdilere göre de ebedi azaptan kurtulacaktır.¹⁹⁹ Bu iki açıdan aralarında benzerlik olduğunu söyleyebiliriz. Ancak İbâdiyye kişinin ya mümin ya kafir olması gerektiğini üçüncü bir durumun olmaması gerektiğini ileri sürerek Mû'tezile'nin fâsık kavramını eleştirmiştir. Dolayısıyla İbâdiyye'ye göre büyük günah işlemiş olan kişi nimet küfrü içerisinde olup münafıktır. Münafığı da muvahhid olarak isimlendirmiştir.²⁰⁰

¹⁹⁶ “Kur'an Yolu, (Erişim 25.12.2023) el-Mâide 5/47.”

¹⁹⁷ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye*, 414-417.

¹⁹⁸ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye* 114; Ali Yahya, *Edvau ale'l İbâdiyye*, 18.

¹⁹⁹ Ali Yahya, *Edvau ale'l İbâdiyye*, 18; Abdülcebbar, *Şerhu'l Usûli'l-Hamse*, 1/34, 2/614,620,36; Ali Yahya, *el-İbâdiyye beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye* 114;

²⁰⁰ Ali Yahya, *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırakı'l İslâmiyye*, 412-414, 418.

2.3.7. İbâdiyye ve Hâricîler’de Küfür-Tekfir Anlayışı

Küfür terim olarak genelde Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Allah’tan aldığı vahyi tasdik etmemek ona iman etmemek olarak tanımlanır.²⁰¹ Tekfir ise küfür kelimesinden türemiş olup mümin olan bir kişiyi kâfir ilan etmek olarak tanımlanır.²⁰² İslam hukuku açısından tekfir edilen kişinin malına el koyulabildiği gibi canı da alınabilir. Böylelikle tekfir çoğu zaman itikadi mezheplerin aralarında meydana gelen ihtilaflardan dolayı bir tarafın diğer tarafa karşı galip gelmek için başvurduğu yöntemlerden biri olmuştur.²⁰³ Bu başlık altında da Hâricîlerin ve İbâdiyye’nin küfür ve tekfir anlayışlarına değinilecektir.

Hâricîler daha önce de değindiğimiz üzere büyük günah işleyenin ebedi olarak cehennemde kalacağı görüşündedir. Ayrıca büyük günah işleyen Müslümanları tekfir ederek Müslümanları kâfir ilan etmişlerdir. Nitekim onlar sahabeyi de tekfir etmeye kadar gitmişlerdir. Şöyle ki Hz. Osman’ın hilafete geldikten sonra adaletsizlikler yaptığını düşüncelerinden dolayı Hz. Osman’ı tekfir etmişlerdir. Hz. Ali’yi tahkimi kabul etmesinden dolayı ve Hz. Aişe’yi Cemel Savaşı’na katılmalarından dolayı tekfir etmişlerdir.²⁰⁴ Böylece Müslüman kişileri tekfir ederek canlarını mallarını helal sayıp yeri geldiğinde öldürmeye kadar gitmişlerdir.

İbâdiyye’nin ise küfrü şirk küfrü ve nimet küfrü şeklinde ikiye ayırdıklarına değinmiştik. Allah’ın emirlerini inkâr etmek, ayeti inkâr etmek veya Allah’a ortak koşmak gibi fiilleri şirk küfrü olarak değerlendirmişlerdir. Nimet küfrünü ise daha önce değindiğimiz gibi büyük günah işleyip ne mümin ne de kafir olan kişinin küfrü olarak değerlendirmişlerdir.²⁰⁵

Bu bağlamda küfür tekfir konusunda İbâdiyye’nin Hâricîlerle arasında birtakım farkların olduğunu söyleyebiliriz. Dünyada ve ahirette olarak ele alırsak büyük günah işlemiş kişiyi Hâricîler tekfir ederek Müslümanlıktan çıkarmış canlarını ve mallarını

²⁰¹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 192.

²⁰² İsfahani, el-Müfredât, 920-923.

²⁰³ Kadriye Yanmış, *İslam Mezheplerinde Tekfir ve İbâdiyye’nin Tekfir Anlayışının Mukayesesi* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015), 16.

²⁰⁴ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 110.

²⁰⁵ Ali Yahya, *Edvau ale’l İbâdiyye*, 18.

helal görüp öldürmeye kadar gitmişlerdir. İbâdiyye ise muvahhid olarak isimlendirip mümin saymamış ancak küfür içinde de saymayarak canlarını ve mallarını helal görmemişlerdir. Ahiretteki durumları ise Hâricîlere göre ebedi olarak cehennem olurken İbâdiyye'ye göre ölmeden önce tövbe edip etmediklerine bakılarak karar verilir.

SONUÇ

Hâricî düşüncesinin varlığını Hz. Osman zamanına kadar götürebiliriz. Ancak Hâricîlerin siyasi bir grup olarak ortaya çıkmaları Sıffîn Savaşı'nda yaşanan Tahkîm Hadisesi neticesinde gerçekleşmiştir. Tahkîm Hadisesi'nin vuku bulmasından sonra bu olaya karşı çıkan Hâricîler Hârûra'da toplanmışlardır. Burada toplanmalarından dolayı Hâruriyye şeklinde anılmalarına ek olarak fırka mensupları tarafından Şurât, fırkanın muhalifleri tarafından ise Mârîka isimleriyle de anılmışlardır.

Tahkîm Hadisesi'ne karşı çıkarak Abdullah b. Vehb Râsibî'nin liderliğinde Hârûra'da toplanan bu grup Muhakkime-i Ûlâ olarak adlandırılmıştır. Muhakkime-i Ûlâ zamanla kendi içerisinde fırkalara ayrılmış ancak bu fırkalar günümüze kadar varlıklarını devam ettirememiştir. İbâdiyye'nin şiddetle karşı çıkmasına rağmen İslam Mezhepleri Tarihi kitaplarında İbâdiyye'nin Hâricîlerin günümüzde yaşayan tek fırkası ve Hâricîlerin devamı oldukları belirtilir. Ayrıca İbâdiyyenin günümüze kadar varlığını sürdürebilmesinin en önemli etkeni diğer Hâricî fırkalara göre daha ılımlı görüşlerinin bulunmasından dolayı olduğu zikredilir. İbâdiler Muhakkime-i Ûlâ'nın hicri 64 yılında fırkalara ayrıldığını kendilerinin ise Muhakkime-i Ûlâ'nın devamı olduklarını belirterek Hâricîlerden beri olduklarını ısrarla vurgulamışlardır.

İbâdilere göre Hâricî kelimesi dinden çıkmış anlamında kullanılacak ise Muhakkime-i Ûlâ'nın hicri 64 yılında fırkalara ayrılmasıyla ortaya çıkan, görüşlerinde ileri giden ve şiddet taraftarı olan Ezârîka için kullanılmalıdır. Bu anlamdaki Hâricî kelimesinin kullanımıyla Hâricîlere nispet edilmelerine karşı çıkarak bunu bir haksızlık olarak görmüşlerdir. Bundan dolayı kendilerinin Hâricîlerden beri olduklarını ifade etmek ve görüşlerini ortaya koymak için birtakım eserler ortaya koymuşlardır.

Kelam ilminde halen günümüzde de güncelliğini koruyan tartışmalardan biri iman amel ayrımı ve iman mahiyeti konusudur. İslam tarihinde yaşanan Cemel ve Sıffîn Savaşı'nda Müslümanların birbirini öldürmesi üzerine itikadi mezhepler arasında bu savaflara katılan kişilerin büyük günah işleyip işlemedikleri, iman üzere ölüp ölmedikleri ve tekfir edilmeleri gerekip gerekmediği gibi konular ciddi manada

tartışılır hale gelmiştir. Bu tartışmalar beraberinde amelin imandan bir parça olup olmadığı tartışmalarını da gündeme getirmiştir. Çünkü amel imana dahil edilmezse büyük günah işleyen kâfir olarak nitelenmemiş olacak ancak amel imana dahil edildiğinde ise kâfir olarak nitelenecek ve bu da beraberinde kâfirin malının, canının caiz görülmesini beraberinde getirecektir. Yine imanın artıp eksilmesi de mezhepler arasında amelin imandan bir parça sayılıp sayılmamasına göre değerlendirilmiştir. Bundan dolayı bu çalışma da İbâdiyye'nin Hâricîlik mezhebine nispet edilmesi iman amel bağlamında değerlendirmiştir.

Mezhepler arasında amelin imandan bir cüz olup olmaması konusundaki ihtilaflar, iman tanımındaki tasdik kelimesinin üç farklı boyutu olmasından kaynaklanmaktadır. Kalbi, kavli ve fiili olmak üzere tasdik üç boyu vardır. Kalbin tasdik boyutu bir haberin doğru olduğuna kalben inanmaktır. Kavli tasdik veya dil ile ikrar olarak da ifade edilen tasdik ikinci boyu ise kalben inanılan haberin dil ile doğruluğunu ikrar etmektir. Tasdik üçüncü boyunu olan fiili tasdik ise kalben ve kavlen tasdik ettiği şeyin gerektirdiklerini yapıp, yapılmamasını gerektiren şeyleri ise terk etmektir.

Hâricîler imanı tanımlarken tasdik bu üç boyutunu da dikkate almışlardır. Bundan dolayı Hâricîler imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel olarak tanımlamışlardır. Hâricîlerin bu tanımından da anlaşılacağı üzere Hâricîler ameli imandan bir parça olarak saymışlardır. Ameli imandan bir parça saymanın sonucu olarak ise büyük günah işleyen kişiyi hem dünyada hem de ahirette kâfir olarak saymışlardır. Dolayısıyla Müslüman olup büyük günah işleyenleri tekfir etmişlerdir. Dünyada kâfir olarak saymalarının sonucu olarak da Müslümanların mallarını ve canlarını helal görerek bu kişileri kendilerinden saymadıkları için teberrî etmişlerdir.

İbâdiyye'nin iman tanımı ise Hâricîlerin iman tanımıyla benzer şekilde kalbe, dile ve fiile yani amele bağlanmıştır. Bundan dolayı İbâdiyye'nin iman tanımından da anlaşılacağı üzere Hâricîler gibi ameli iman bir parçası saymışlardır. Amelin imandan bir parça sayılmasının sonucu olarak İbâdiler büyük günah işleyen kişiyi Hâricîler gibi kafir olarak itham etmemişlerdir. Bu konuda İbâdiyye'nin küfrü ikiye ayırdığı görülmektedir. İbâdiyye'ye göre Allah'ın emirlerini veya ayetlerini inkâr eden

şirk küfrü içerisindedir. Büyük günah işleyen kişiyi nimet küfründe sayan İbâdiyye'ye göre bu durumdaki kişi ne mümin ne de kâfirdir. Bu durumdaki kişi muvahhid olarak isimlendirilmelidir. Böylelikle İbâdiyye büyük günah işleyeni muvahhid olarak isimlendirerek malının gasp edilmesini ve canına kastedilmesini caiz görmemiştir. İbâdiyye'ye göre muvahhidin dünyadaki durumu bu şekildedir. Ahiretteki durumu ise ölmeden önceki tövbesine bağlıdır. Tövbe ederse cezasını çekip cennete gidecektir aksi takdirde ebedi olarak cehennemde kalacaktır.

İbâdiler her ne kadar Mû'tezilenin fâsık kavramını eleştirmiş olsalar da büyük günah işleyen kişinin durumu hakkındaki görüşlerinin Hâricîlerden uzaklaşarak Mû'tezile ile benzeştiği söylenebilir. Şöyle ki Hâricîler büyük günah işleyen kişiyi dünyada tekfir edip kâfir gibi muamele ederken İbâdiyye ve Mu'tezile büyük günah işleyen kişiyi dünyada tekfir etmemiş ve kâfir gibi muamele edilmesini caiz görmemiştir. Ayrıca büyük günah işlemiş olan kişi tövbe etmesi durumunda Mû'tezileye göre cehennemden kurtulacaktır. İbâdilere göre de ebedi azaptan kurtulacaktır. Dolayısıyla bu iki açıdan aralarında benzerlik olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdulhamîd, İrfan. *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. M.Saim Yeprem. İstanbul: Marifet, 1981.
- Abdulkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark Beyne'l-Fırak*. Beyrut: Dâru'l Mârifet, ts.
- Abdülcebbar, Kadı. *Şerhu'l Usûli'l-Hamse Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Açıkel, Gökhan. *Umman'da Sosyo Ekonomik Değişim: Sultan Kabus Dönemi (1970-2017)*. Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018.
- Ak, Ahmet. "Ebu'l-Müîn en-Nesefî'ye Göre İman-Amel İlişkisi". *Dinî Araştırmalar* 8/24 (2006), 245-252.
- Akkuş, Süleyman - Doğruyol, Feyza. "Bir İbâzî Âlim Ebû Ya'kub El-Vercelânî'nin ed-Delil ve'l Burhân'ı Bağlamında İbâziyye'nin Temel Görüşleri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/39 (2019), 117-147.
- Ali Yahya, Muammer. *Edvau ale'l İbâdiyye*, 1979.
- Ali Yahya, Muammer. *el-İbâdiyye Beyne'l-Fırak'ı İslâmiyye inde Küttâbi-Makâlât fi'l Kadîm ve'l-Hadis*. Cezair: Cemiyetü'l Turas, 2003.
- Ali Yahya, Muammer. *el-İbâdiyye Mezhebun İslâmiyyun Mu'tedilun*. Umman: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şüûni'd- Dîniyye, 2. Basım, ts.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi(2) (Hulefâ-i Râşidîn Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 15. Basım, 2016.

- Apak, Adem. “Hz. Osman’ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *Usul İslam Araştırmaları* 4/4 (01 Aralık 2005), 157-170.
- Ateş, Orhan. “İbâziyye Haricî Bir Fırka mıdır?” *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2017), 1-23.
- Ayar, Kenan. “Hâricîlerin Hz. Ali’den ayrılış Süreci”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/4 (2008), 45-88.
- Bardak, Ahmet. “İbâdî Âlimlerinden İbn Humeyd es-Sâlimî’nin Kelamî Görüşleri”. *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/24 (2019), 763-788.
- Bebek, Adil. “Kebîre”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kebire>
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *Sahîh-i Buhârî ve Tercemesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. 17 Cilt. İstanbul: Ötüken, 1987.
- Bulut, Zübeyir. “Kelam’da ‘İman’da İstisna’ Tartışmaları”. *İslâmî İlimler Dergisi* 4/1-2 (2009), 199-214.
- Demircan, Adnan. “Ali b. Ebi Tâlibi Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine”. *İstem* 6 (2005), 51-58.
- Düzgün, Şaban Ali (ed.). *Kelam: El Kitabı*. Ankara: Grafiker, 7. Basım, 2018.
- Ebû Hanîfe, Numan b. Sâbit. *Şerhu Fıkhul-Ekber*. Mektebetül Hanifiyye, 2020.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslâmda Siyasi ve İtikadî Mezhepler Tarihi*. çev. Osman Eskicioğlu, Ethem Ruhi Fırlı. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1. Basım, 1970.
- Eş’arî, Ebû’l Hasan. *Dinin İnanç İlkeleri (el-İbâne’an Usûli’d-Diyâne*. çev. Mustafa Çevik. Ankara: Avrasya, 1. Basım, 2005.

Eş'arî, Ebü'l Hasan. *İlk Dönem İslam Mezhepleri Mâkâlâtü'l-İslâmiyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1. Basım, 2005.

Ettfeyyîş, Ebû İshâk İbrâhîm. *el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric*. Umman: Darimî, 2014.

Fayda, Mustafa. *Hulefâ-yı Râşidîn Devri (Dört Halîfe Dönemi)*. İstanbul: Kubbealtı, 3. Basım, 2015.

Fayda, Mustafa. "Hulefa-yi Râşidîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hulefa-yi-rasidin>

Fırat, Nurullah. "Hz. Osman'ın Hilafeti ve Yönetim Anlayışına Getirilen Eleştiriler". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (2023), 345-366. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1268403>

Gölcük, Şerafettin. *Kelâm Açısından İnsan ve Fiilleri*. Kayıhan, 1979.

Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman. *Kelam: Tarih Ekoller Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi, 9. Basım, 2016.

Gömbeyaz, Kadir. "Hâricîlerin Günümüzdeki Devamı İbâdîler mi, Selefilere mi? Metodik Bir Tartışma". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 9/1 (30 Haziran 2016), 77-98. <https://doi.org/10.18403/emakalat.06629>

Hizmetli, Sabri. "İbâdilikte Velâyet ve Berâet İnancı İslâm Kültürünün Doğuşu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/180-204 (1986), 180-204.

Işık, Dilek. *İman Amel İlişkisi Bakımından Büyük Günah İşleyenlerin Durumu*. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Sâid. *el-Fasl Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.

- İbnü 'l Esîr, İzzeddin. *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*. çev. Ahmet Ağırakça. 12 Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1985.
- İsfahanî, Ragıb *el-Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü* ter. Prof.Dr.Abdulbaki Güneş, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra, 2010.
- Kalhâtî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Said el-Ezdî. *el-Keşf ve'l-Beyân*, Tahkik:Seyyide İsmail Kâşif. 2 Cilt. Metâbi' Sicili'l-Arab, 1980.
- Kallek, Cengiz. "Biat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/biat>
- Kapar, Mehmet Ali - Atçeken, İsmail Hakkı. *İslam Târihi-I*. ed. Ahmet Önkâl. 2 Cilt. İstanbul: Hikmetevi, 1. Basım, 2018.
- Karaağaç, Hilmi. "İtikadi Mezheplerde İman-İslam İlişkisi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012), 103-120.
- Kartal, Faruk. *İmanda İstisna*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2020.
- Kılavuz, Ahmet Saim. *İman Küfür Sınırı*. İstanbul: Marifet, 1994.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't Tevhîd*. Ankara: İsam, 1. Basım,2002.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'an*. 17 Cilt. İstanbul: Mizan, 2005.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tabsiratü'l-edille fi Usûli'd-din*. çev. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Nu'aymî, Selim. "Hâricîlerin Doğuşu". çev. Harun Yıldız. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (1998), 513-536.
- Onat, Hasan-Sönmez Kutlu (ed.). *İslâm Mezhepleri Tarihi: El Kitabı*. Ankara: Grafiker, 7. Basım, 2018.

- Oral, Osman. “Akâid ve Kelâm İlmi Açısından İmânın Kısımları, Derecesi ve Rükünleri”. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (DÜSBED)* 7/13 (2015), 280-293.
- Önkal, Ahmet. “Tahkim Olayı üzerine Bir Değerlendirme”. *İstem* 2 (2003), 33-68.
- Öz, Mustafa. “BEYHESİYYE”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/beyhesiyye>
- Öz, Mustafa. “İsti’râz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/istiraz--hariciler>
- Öz, Mustafa. “Muhakkime-i Ūlâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhakkime-i-ulâ>
- Polat, Hatice. “Mu‘tezilî Düşüncede İman-Amel İlişkisi Tartışmaları ve Mürtekeb-i Kebîre’nin Durumu”. *Mutalaa: Karabük İslami İlimler Dergisi* 2/1 (2022), 74-94.
- Razi, Fahreddin. *Kelam’a Giriş el-Muhassal*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1. Basım, 2002.
- Sâbûnî, Nûreddin. *Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Salih el-Ğusn, Süleyman ibn. *el-Havâric*. Darul İşbilya, 1. Basım, ts.
- Sinanoğlu, Mustafa. “İman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iman>
- Süleyman el-Bârûnî, Ebû Rebi. *Muhtasar Tarih-i İbâziyye*. Umman: Mektebetu’-d-Dâmirî, 5. Basım, 1995.
- Şehristânî, Abdülkerim b. Ahmed. *Milel ve Nihal*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tarih-i Taber 'i Tercemesi*. 3 Cilt. Konya: Can Kitabevi, 1980.

Taftazânî. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu 'l_Akâid)*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2. Basım, 1982.

Tarık, Ramazan - Doğrusözlü, Zekeriya. “Ebû İshâk İbrâhîm Ettafeyyîş ve ‘el-Fark Beyne'l-İbâziyye ve'l-Havâric’ Adlı Eseri”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11/1 (30 Haziran 2020), 369-396.

Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul:İsam, 4. Basım, 2015.

Uludağ, Süleyman. *İslâm 'da İnanç Konuları ve İ'tikâdî Mezhebler*. İstanbul: Marifet, 1992.

Vercelâni, Ebû Ya'kûb b. İbrâhîm es-Sedrâtî. *ed-Delîl ve'l-Burhân*. 3 Cilt. Umman: Vizâretü't-Türâs ve's-Sekâfe, 2. Basım, 1997.

Yanmış, Kadriye. *İslam Mezheplerinde Tekfir ve İbadiyye'nin Tekfir Anlayışının Mukayesesi*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2015.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Cemel Vak‘ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cemel-vakasi>

Yıldız, Harun. “Ali Yahya Muammer'in Çalışmalarında İbâdîlik”. *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* 8/1 (2015), 7-51.

Yıldız, Harun. “Hâricî Düşüncesinin Gelişimi”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/11 (1999), 257-270.

Yıldız, Metin. “İbâziyye'nin Temel İnanç Esasları: el-Usûlu't-Tis'a (Dokuz İlke)” 7/1 (2020), 167-187.

Yıldız, Metin. “Kelâmî Görüşleri Bağlamında İbâzîlerin Hâricîliği Meselesi”. *Kader* 16/2 (31 Aralık 2018), 294-318.

Yiğit, İsmail. “Osman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/osman>

Yiğit, İsmail. “Sıffin Savaşı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Aralık 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sifin-savasi>

Yoldaş, Mehmet Hanifi. “Kur’ân-ı Kerîmde İmam Kavramı ve İlk Dönem Mezheplerin İmâmet Anlayışları”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2019), 243-278.

Yoldaş, Mehmet Hanifi - Kubat, Mehmet. “İbâdiyye’nin Hâricîliğe İsnadı Meselesi”. *İslâmî İlimler Dergisi* 17/1 (2022), 261-291.

Yurdağür, Metin. *Kelâm Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2018.

“Kur’ân Yolu, (Erişim 25.12.2023) en-Nisâ 4/100.” Erişim 27 Aralık 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/593/100-ayet-tefsiri>

“Kur’ân Yolu, (Erişim 25.12.2023) et-Tevbe 9/111.” Erişim 27 Aralık 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1346/111-ayet-tefsiri>

“Kur’ân Yolu, (Erişim 26.12.2023) et-Tevbe 9/38.” Erişim 26 Aralık 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1273/38-41-ayet-tefsiri>

“Kur’ân Yolu, (Erişim 29.12.2023) el-Bakara 2/183-184.” Erişim 29 Aralık 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/190/183-184-ayet-tefsiri>

“Kur’ân Yolu, (Erişim 29.12.2023) en-Nisâ 4/103.” Erişim 29 Aralık 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/596/103-ayet-tefsiri>

“Kur’ân Yolu, (Erişim 29.12.2023) et-Tegâbün 64/2.” Erişim 29 Aralık 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/sure/64-tegabun-suresi>

“Kur’ân Yolu, (Erişim 29.12.2023) et-Tevbe 9/67.” Erişim 29 Aralık 2023.

<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/Tevbe-suresi/1296/61-70-ayet-tefsiri>

“Kur’ân Yolu, (Erişim 29.12.2023) el-Mâide 3/44.” Erişim 29 Aralık 2023.

<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/713/44-ayet-tefsiri>

“Kur’ân Yolu, (Erişim 29.12.2023) el-Mâide 3/45.” Erişim 29 Aralık 2023.

<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/714/45-ayet-tefsiri>

“Kur’ân Yolu, (Erişim 29.12.2023) el-Mâide 3/47.” Erişim 29 Aralık 2023.

<https://kuran.diyamet.gov.tr/tefsir/M%C3%A2ide-suresi/716/47-ayet-tefsiri>

